

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

MAGASIN

fra Det kongelige Bibliotek
8. årgang nr. 3 november 1993

INDHOLD

Viden om ...	3
MICHAEL HARBSMEIER: Rejsebeskrivelsers grænseløse nytteværdi	7
BODIL MARIE THOMSEN: Mode og klædedragt. Om modens bestandige flygtighed, dragtens fortidige ynde og fotografiets bedrageriske livagtighed	17
MOGENS FØNN: Kogebøger - fra lertavler til litterær genre	29
MICHAEL F. WAGNER: Nyttige bøger er teknologi. Fra polyteknisk litteratur til teknisk prosa	38
HAKON LUND: Arkitektur i bøger	50
VIBEKE STYBE: Børnebøger i Danmark	57
CHRISTIAN GLENSTRUP: Skolebøger - grundlag for vor viden	66
GERT POSSELT: "Al hjerne er ikke i ét hoved, al viden ej hos én"	79
JESPER DURING JØRGENSEN: Censur og bogundertrykkelse 1500-1849	89
JOHN T. LAURIDSEN: Forbudte ord og billeder	95
CHRISTIAN KAATMANN: Det kongelige Bibliotek som offentligt bibliotek 1793-1993	106
KRONIK. April - juni 1993	116
PUBLIKATIONER	126
FORFATTERE OG REDAKTØRER	128

Udgiver: Det kongelige Bibliotek

Redaktion: Afdelingsbibliotekar Lotte Philipson

I redaktionen: Overbibliotekar Erland Kolding Nielsen, forskningsleder,
dr.phil. John T. Lauridsen, forskningsbibliotekar Ann R. Welling.

Ekspedition: Det kongelige Bibliotek, Postboks 2149, 1016 København K.
Tlf.: 33 93 01 11

Oplag: 3.600 • Gratis i abonnement • Tryk: Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S.

Hvor intet andet angives, er eftertryk tilladt med angivelse af kilde og evt. forfatter.

ISSN 0905-5533

Omslag: Kamma Sander

Dette nummer af Magasin er udgivet med støtte fra Tuborgfondet.

Dette nr. af Magasin er lavet i forbindelse med
Det kongelige Biblioteks jubilæumsudstilling på Rundetårn
Viden om ...

MAGASIN

fra Det kongelige Bibliotek

8. årgang nr. 3 november 1993

Viden om ...

Den 15. november 1993 er det 200 år siden, Det kongelige Bibliotek første gang åbnede sine døre for offentligheden. Monarkens private bibliotek blev fra 1793 offentlighed til glæde, gavn, inspiration, adspredelse og fordybelse. Utallige aviser, bøger, tids- og håndskrifter er blevet læst på læsesalen, og bøger og lærde afhandlinger blevet til efter studier i samlingerne.

Det kongelige Bibliotek har ønsket at markere dette 200 års jubilæum, som er den mest afgørende enkeltbegivenhed i bibliotekets historie siden dets tilblivelse under Frederik III omkring 1653. En af måderne, det gøres på, er en stor udstilling i bibliotekssalen på Trinitatis Kirkes loft i Rundetårn 16. november 1993 - 2. januar 1994. Her vises et snit gennem samlingerne, som ikke almindeligvis forbindes med Det kongelige Bibliotek. Det er ikke kun kostbarhederne, sjældenhederne eller pragtværkerne, som danner grundlaget for udstillingen, heller ikke lutter finkulturelle frembringelser eller akademiske læsestykker, men derimod et udvalg af de materialer, som udgør en grundstamme i biblioteket, de mange tryk, som borgerne i deres hverdag og deres arbejde betjener sig af for at orientere sig om verden.

Her udstilles "smagsprøver" på alt, fra nyt om moden i Paris, hvordan jeg reparerer min motorcykel, hvad gæsterne skal have at spise på lørdag, hvad vi lærer i skolen, rejseberetninger fra fremmede steder, instruktion i rumflyvning for menigmand, drømmearkitektur eller hvordan hus og have indrettes, hjemmebrændingens svære kunst, hvad vi læser som børn eller burde læse, og hvad voksne absolut ikke bør læse. Glipper alt andet, griber vi til et leksikon, hvad enten vi er generalister eller specialister, gymnasieelever eller tegneseriesamlere. Udstillingen er et strejftog gennem den praktiske brugslitteratur, som kommer os til nytte gennem dagen og livet, krydret med enkelte af de specialiteter som også disse genrer naturligvis rummer.

Det er lige så meget det ordinære som det umiddelbart spektakulære,

der præsenteres, men til gengæld er det emner og genrer, som vi alle har et forhold til. Udstillingen åbner for den historiske dimension i disse brugsbøger og daglige inspirationskilder, som vi i dag tager som givne, selvfølgelige størrelser. En kokebog er ikke blot en kokebog, det sidste "modeskrig" fra Paris har man ikke kunnet orientere sig om, før ugebladene havde udviklet sig som genre, dampkedlerne kom længe før smedenes instruktionsbøger og ingeniørernes lærebøger, kørelærerens teoribog blev ikke 'opfundet' sammen med bilen osv. De har hver især en historie og et udviklingsforløb, oftest et langt forløb, før de har fundet den form og det udseende, vi kender i 1990'erne.

Samtidig er det en understregning af formens foreløbighed. Nogle har allerede længe talt om det bogløse samfund, at bogen vil dø. Udstillingen giver smagsprøver på den ny teknologi, som på ingen måde vil bogen til livs. Paradoksalt er det, at edb indlæres gennem trykte ord. Bogen er en forudsætning for de nye videns- og kommunikationsmedier. Imidlertid åbner den ny teknologi for en hurtigere og lettere adgang til en større vidensmængde. Endnu kun for de få, men Det kongelige Bibliotek har det som et af sine formål at give det, som har været for de få, udbredelse til de mange.

Denne udstilling er en understregning af, at samlingerne også rummer det, som engang har været for de mange, og siden er blevet for de få. De mange ydmyge tryksager, som har lettet arbejdet for talrige mekanikere og hjemmebrændere, adspredt masser af skoledrenge og ældre damer, m.m. og som med tiden er blevet til sjældenheder, der kun beses af de interesserede få ved studier på læsesalen. Det kongelige Bibliotek er et skatkammer også af de ydmyge og uprætentiøse tryk, som på en meget konkret måde sender én direkte ind i værkstedet, karlekammeret, barneverdenen eller damernes saloner.

Dette nummer af *Magasin* er blevet til i tilknytning til udstillingen på Rundetårn. Udstillingsarrangørerne har bedt en række fagfolk på forskellige områder, om de ville bidrage med artikler, som kunne sætte det udstillede i perspektiv. Til vor glæde fandt vi straks stor imødekommenhed over for opgaven, hvor et hovedkrav var, at artiklerne skulle kunne læses med udbytte uden kendskab til udstillingen, mens omvendt besøgende på Rundetårn kun vil få så meget større glæde af en rundgang, hvis de tager dette nummer af *Magasin* i hånden og bevæger sig rundt såvel blandt

håndskrevne kogeboøger som CD-ROM'er.

Et særligt afsnit i udstillingen giver de besøgende et indtryk af, hvordan det som låner har været at benytte Det kongelige Bibliotek 1793-1993 og ikke mindst, hvordan det er nu og bliver i fremtiden. Til formålet præsenteres det katalogapparat, som gennem tiderne har været uomgængeligt for at finde det ønskede i bogmasserne. Der går en lige linje fra de første håndskrevne katalogkort til bibliotekets online-søgesystem REX og de mange CD-ROM'er med fagbibliografier og opslagsværker, som der er lejlighed til at benytte på udstillingen.

Det vindende byggeprojekt for Det store nye kongelige Bibliotek, som skal stå færdig på Havnefronten i 1996, er vist frem i model på Rundetårn. En understregning af, at bibliotekets indre og ydre modernisering går hånd i hånd.

Magasins læsere vil gennem dette nummer kunne danne sig et indtryk af, hvordan Det kongelige Bibliotek har kunnet bringe sine mange brugere viden om, og læserne bliver i det hele taget også sædvanen tro i dette hæfte bragt vidt omkring.

Udstillingsarrangørerne vil til slut gerne takke *Magasin* for at have givet plads til *Viden om*-artiklerne, også en særlig tak til Kontakt- og Oplysningsafdelingen for vejledning og en stor praktisk indsats, til arkitekt Søren Mikkelsen for et frugtbart samarbejde og et væld af ideer og udforming af selve udstillingen, til Kamma Sander for et flot stykke plakatkunst, til Rundetårn for husly, i det hele taget til de mange kolleger og afdelinger på Det kongelige Bibliotek, som undervejs har givet en hånd med, og til de kulturinstitutioner, som velvilligt har udlånt genstande til udstillingen, så den ikke endte i det rene papir og edb.

Ann R. Welling John T. Lauridsen

Rejsebeskrivelsers grænseløse nytteværdi

af Michael Harbsmeier

Der fortælles mange historier om Immanuel Kant. En af dem går ud på, at han en dag blev spurgt af en ivrig studerende, som havde store vanskeligheder med at forene teologien med filosofien, hvad han skulle læse. Kant: "Læs rejsebeskrivelser!" Eleven insisterede, at der i dogmatikken var ting, han ikke kunne forstå. Men Kant var ubøjelig: "Læs rejsebeskrivelser!" gentog han endnu en gang.

Historien melder intet om hvorvidt hin stakkels student endte med at følge filosofiens råd. Og om det skulle have hjulpet. At læsningen af rejsebeskrivelser til gengæld kan tjene nok så mange formål havde den notorisk bofaste Königsbergborger uomtvisteligt ret i.¹

At læse tekster af og om Jens Munk eller Knud Rasmussen, Vitus Bering eller Carsten Niebuhr, H. C. Andersen eller Jens Baggesen, eller for den sags skyld Hakon Mielche og Jørgen Bitsch for nu at nøjes med de mest kendte og berømte danske rejsende, at finde frem til og studere folk af samme herkomst som én selv men med en større horisont, at opspore og følge mennesker fra ens eget verdensdel eller land eller by eller egn, som ved at have været viden om har markeret stedet hvorfra de tog afsted og som de kom hjem til som havende en særlig betydning i forhold til resten af verden, er *for det første* et velegnet middel til bekæmpelsen af rodløshed. Der er selvfølgelig uendelig mange andre, lokale ting og sager, der kan bruges til at markere samhørighed i forhold til resten af verden, men fortidens rejsende har den unægtelige fordel samtidig ikke at fornægte og fortie, men tværtom at knytte an til den for os såvel som dem fremmede og anderledes, fjerne og hinsides omverden.

Man kan *for det andet* gå et skridt videre endnu ved at glæde sig over det almengyldige og eksemplariske ved mange af fortidens rejsende og rejseforfattere som foregangsmænd. Jens Munk og Knud Rasmussen, Vitus Bering og Carsten Niebuhr, H.C. Andersen og Jens Baggesen er jo ikke berømte på grund af deres herkomst, men snarere fordi de har udvist almengyldig heltemod og udholdenhed og demonstreret betydelige videnskabelige og/eller litterære evner med deres landvindinger i ordets bogstavelige og/eller overførte betydning. Ved siden af den traditionelle eller antikvariske stolthed over at dele herkomst med de gamle rejsende findes der således en monumentalisk eller eksemplarisk beundring for dem som forbilleder vi burde efterligne.

Mindre opbyggeligt er det *for det tredje*, at vi også omvendt kan have overordentlig gode grunde til at kritisere og beklage, hvor fordomsfuld og snæversynet, hvor indskrænket og ideologisk, hvor etnocentrisk og racistisk vore forfædre har været (og visse medborgere stadig er) når det gjaldt (og gælder) "de andre": de fremmede i form af "hedningene", "mohammedanerne" og "de vantro", "barbarerne", "negrene" og "de vilde", eller bare "bønderne" eller "almuen" ude såvel som derhjemme. I filosofiske traktater eller teologiske pamfletter, i politiske taler, forfatninger og menneskerettighedserklæringer, i historiske fremstillinger og videnskabelige, etnografiske tekster kan der selvfølgelig også spores noget tilsvarende. Men i rejseberetningerne tages bladet ofte mere fra munden end ellers - hvorfor den slags tekster også er så velegnet som genstand for alskens kritiske opgør.

Ud fra en mere overlegen og distanceret akademisk position er det *for det fjerde* muligt at indtage en mere balancerende og analyserende, en historisk og genetisk attitude: når sol og vind skal fordeles lige gælder det om at anerkende de rejsendes *relative* fortjenester målt i forhold til deres forgængere og efterkommere, at vurdere deres indsats ud fra deres egne og deres samtids begrænsninger, muligheder og forudsætninger. Denne fjerde og sidste, denne "historisk-videnskabelige" omgang med fortiden, som Friedrich Nietzsche har kaldt den i det essay om historiens nytteværdi, som jeg her i det hele taget støtter mig på, har unægtelig den fordel at være væsentlig mere saglig og ædruelig end de foregående, som den til gengæld - og det var hvad Friedrich Nietzsche ville advare mod - truer med at overfløddiggøre og borteliminere.

Adam Olearius foretog i 1630'erne rejser til Moskva for at få tilladelse til handel mellem Gottorp og Persien. Hovedudbyttet blev imidlertid hverken økonomisk eller politisk, men den store *Offt beehrte Beschreibung der Newe Orientalischen Reise*, 1647. Den vidner om hans fremragende iagttagelsesevne over for etnografiske, historiske og arkæologiske foreteelser. Her titelbladet til 2. oplag fra 1656.

Trangen til at censurere og kontrollere, overvåge og kanalisere, kritisere og omtolke rejsende folks viden og informationer, fortællinger og beretninger har hos magthavere og meningsdannere alle dage været ganske ubændigt. Ofte har man blot beskyldt dem for at overdrive og lyve som da Herodot berettede om barbarernes skikke, men allerede Plato for eksempel ville gerne have sat overvågningen i system. I hans idealstat havde kun mænd over 50 lov til at rejse, og de var forpligtet til højtideligt at gøre rede for deres oplevelser for republikkens magtfulde råd ved hjemkomsten. Hvis de derimod på egen hånd skulle prøve at indføre fremmede og barbariske skikke og luner risikerede de dødsstraf og offentlig henrettelse.

Det er derfor ikke så mærkeligt, at kun så uendelig få af de formentlig uendelig mange mundtlige rejseberetninger gennem tiderne nåede at blive skrevet ned og dermed bevaret for eftertiden. I middelalderen for eksempel, hvor - og det ved vi fra andre kilder - folk rejste endda overordentlig meget, har det bortset fra en håndfuld til gengæld ganske berømte "opdagelsesrejsende" kun været pilgrimme til det Hellige Land der har turdet nedfælde deres fortællinger på skrift. Gennem det 16. og 17. århundrede, de store opdagelsesrejsers tidsalder, er der selvfølgelig blevet trykt utallige beretninger om de nye verdener hinsides havene, men selvom mobiliteten på tværs af alle grænser indenfor Europa formentlig har været langt større i disse århundreder end i middelalderen, er der blevet udgivet flere rejseførere og traktater om hvordan man burde rejse og føre dagbog om sin rejse (de såkaldte apodemiske tekster) end egentlige rejseberetninger.

Først fra og med oplysningstiden er det blevet mere eller mindre almindeligt ikke blot at føre dagbog, men også at udgive en beretning om rejser, der hverken førte til det Hellige Land eller en anden hinsides verden, men blot gjaldt andre lande i Europa eller måske endda ens eget land. Men da det først var gået op for disse første "borgerlige" rejsende, at de kunne tage deres egen verden i besiddelse ved som rejsende at beskrive og analysere, debattere og kritisere forholdene hos både dem selv og hos andre, gik det gengæld overordentlig stærkt: antallet af trykte bøger nåede i anden halvdel af det 18. århundrede hidtil uanede højder, og rejseberetningernes, rejsebrevenes og rejseromanernes andel i denne enorme vækst har været endnu mere astronomisk, således at der snart ikke fandtes den plet på det europæiske landkort (eller for den sags skyld i resten af den dengang kendte

og tilgængelige verden), der ikke var blevet "opdaget" og skildret af indtil flere forskellige borgerlige eller adelige, reformivrige eller bagstræberiske, rationalistiske eller romantiske, statistisk-videnskabelige eller poetisk-litterære, encyklopædisk registrerende eller sentimentalt indfølelse rejseforfattere.

Men som i så mange andre brancher rummede også dette imponerende *boom* kimen til en efterfølgende krise med strukturelle konsekvenser. Indtil slutningen af det 18. århundrede blev de fleste rejseforfattere opfattet som øjenvidner: de blev enten anerkendt som autoriteter fordi de jo selv havde set det hele med deres egne øjne, eller også blev de beskyldt for at overdrive og lyve fordi de netop ikke havde set det de påstod. Genrens enorme vækst og popularitet ligesåvel som den omstændighed, at stadig flere beretninger handlede om steder tættere på, førte gennem de sidste årtier af det 18. århundrede til, at det gik op for de fleste, at det ikke bare er selve virkeligheden der kan ses, men at det set tværtimod i høj grad afhænger af øjnene der ser (og pennen der skriver). At det med andre ord er den rejsende selv og hans briller, hans fordomme og interesser, hans forudsætninger og kvalifikationer, hans opmærksomhed eller mangel på samme, der afgør hvad han har set og dermed er i stand til at fortælle. En indsigt der jo indfandt sig ganske naturligt, da så mange rejsende blev ved med at skrive om de samme velkendte steder. Men en indsigt altså, der også førte til at den "historisk-videnskabelige", den ideologikritiske og i almindelighed skeptisk-distancerede måde at læse rejsebeskrivelser på kunne vinde så megen gehør fra og med begyndelsen af det 19. århundrede og i det vi derfor kunne kalde historismens tidsalder.

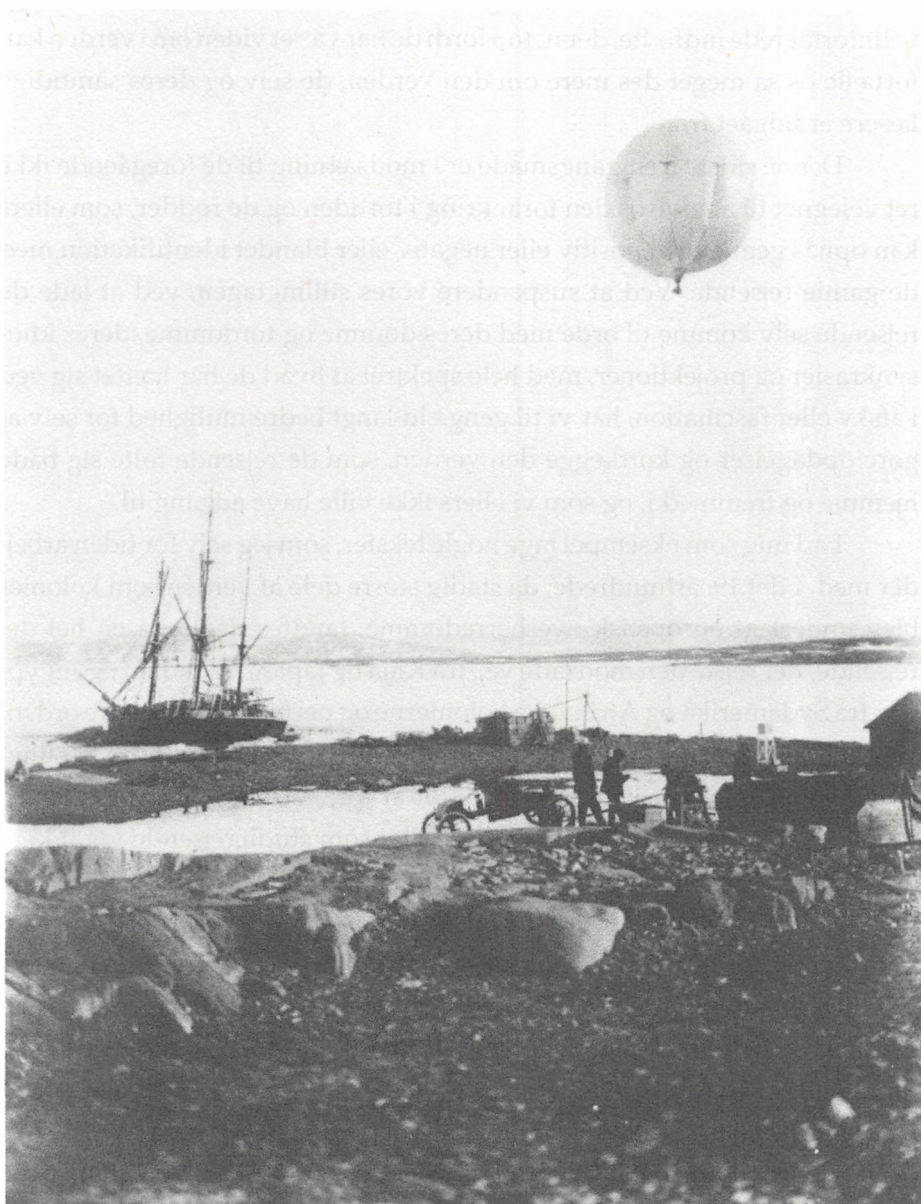
At denne indsigt også indfandt hos mange af de rejsende selv fremgår af genrens differentiering: fra begyndelsen af det 19. århundrede kunne man ikke længere bare skrive en beretning om det man havde oplevet. Nej, fra nu af skulle man vælge mellem enten at være forfatter til et stykke "litteratur", eller forsker og ophavsmand til en videnskabelig rapport eller et stykke popularisering, eller journalist, måske med sidste nyt fra selve gerningsstedet, for ikke at snakke om turisterne med deres souvenirs, postkort og lysbilleder. Grænserne mellem disse subgenrer er selvfølgelig blevet ved med at flyde, men mistænkeliggørelsen af den rejsende og øjet der ser, er siden slutningen af 1700-tallet blevet sat i system som en mistænkeliggørelse

af selve genren: kun det uddannede og trænede, det øvede og kvalificerede, det disciplinerede og autoriserede øje har siden kunne anses for at være i stand til at se det som før enhver kunne se der havde været på stedet. I gamle dage kunne man blive berømt for bare at have været andre steder, siden begyndelsen af det 19. århundrede skulle man i stigende grad være kendt på forhånd som forfatter, som forsker eller måske som journalist for at ens rejseberetning i det hele taget blev lagt mærke til.

I forskningens og den akademiske verden har rejsebeskrivelser altid været behandlet som stedbørn: skrevet af andre kunne de bruges som kilder og analyseres som kunstværker eller litteratur. Men det krævede en god undskyldning, hvis forskerne selv skulle benytte sig af genren for at fremlægge eller popularisere deres forskningsresultater. På een undtagelse nær, nemlig den etnografiske monografi sådan som den er blevet kanoniseret i begyndelsen af det 20. århundrede. På basis af feltarbejdet og deltagerobservationen som metode medførte helt af sig selv, at antropologiske forskningsresultater i allerhøjeste tog form af hvad vi kunne kalde en videnskabelig rejseberetning: rejseforløbet står der næsten ikke noget om, men tekstens videnskabelige autoritet hviler til gengæld helt og holdent på, at forfatteren selv har været derude og se.

Det er efter min bedste overbevisning ikke nogen tilfældighed, at den etnografiske monografi, der sædvanligvis regnes for at have indstiftet genren, nemlig Bronislaw Malinowskis *Argonauts of the Western Pacific* fra 1921, i så høj grad havde de indfødtes egne rejser som tema. Analysen af Kularingen, udvekslingen af rituelle og økonomiske værdigenstande mellem en lang række forskellige øer, var også et eftertrykkeligt fingerpeg om, at "de primitive" kunne være ganske som os andre i hver fald i den ene henseende, at de også selv - som antikkens argonauter - begav sig på langstrakte rejser.

Hvilket fører mig til mit egentlige anliggende: at der nemlig ved siden af den traditionelle (eller antikvariske), den eksemplariske (eller monumentale), den kritiske og den historisk-videnskabelige omgang med gamle rejseberetninger også findes *en femte måde at beskæftige sig med rejsebeskrivelser på*, som vi for nemheds skyld kunne kalde den mentalitetshistoriske. Man kan jo nemlig også se bort fra om det de rejsende skrev nu også er rigtigt, efterlignelsesværdigt, eller kritisabelt, og i stedet for at forstå fra deres beskrivelser ud fra deres samtids historiske kontekst, tage dem på ordet som

Ballonopstigning i Danmarkshavn 1907. *Danmark-ekspeditionen* 1906-1908 havde til formål at udforske Nordøstgrønland. Ekspeditionen kostede Jørgen Brønlund, Høeg Hagen og Mylius Erichsen livet. Foto: Arktisk Institut.

sandhedsvidner om hvordan de selv og deres samtidige læsere opfattede deres egen såvel som andre verdener og hvordan disse opfattelser har ændret sig gennem tiden. Man kan jo nemlig også - som en slags historisk antropolog - behandle rejsende fra gamle dage som informanter: som særligt velinformerede indfødte, der netop fordi de har været viden om i verden kan fortælle os så meget des mere om den verden, de selv og deres samtidige læsere er udgået fra.

Denne sidste fremgangsmåde er i modsætning til de foregående ikke ret velegnet til at give os den forankring i fortiden og de rødder, som ellers kan opnås gennem en positiv eller negativ eller blandet identifikation med de gamle rejsende. Ved at suspendere vores stillingtagen, ved at lade de rejsende selv komme til orde med deres domme og fordomme, deres idiosynkrasier og projektioner, med hele spektret af hvad de har hæftet sig ved i afsky eller fascination, har vi til gengæld langt bedre mulighed for selv at gøre opdagelser og kortlægge den verden, som de rejsende følte sig både hjemme og fremmed i, og som vi ellers ikke ville have adgang til.

Lad mig som eksempel tage nogle tekster, som jeg selv for tiden arbejder med. I det 19. århundrede, da stadig større dele af verden som kolonier blev underlagt europæisk overherredømme, fandtes der også en hel del rejsende, der rejste den modsatte vej: fra Kina og Japan, fra Indien og Ægypten, fra Sydamerika og Afrika, fra kolonierne og perferien med andre ord, til verdens centrum. De fleste af disse rejsende tog mere eller mindre frivilligt på vej som diplomatiske udsendinge for at føre forhandlinger og lade sig presse til at indgå ufordelagtige aftaler eller som studierejsende for at lære om statskunst og hærvesen, om landbrug og brobyggeri, om filosofi og historie. Andre blev taget med af missionærer og opdagelsesrejsende som informanter for lærde linguister eller for at blive vist frem i kirkelige forsamlinger som nyligt omvendte hedninge eller udstillet som ægte "vilde" eller "orientalere" på kongresser, verdensudstillinger og i zoologiske haver.

Der er selvfølgelig blevet skrevet en hel del om disse eksotiske gæster i den europæiske offentlighed. Men en del af disse rejsende har også selv ført dagbog eller endda fået udgivet en rejseberetning efter hjemkomsten og det er disse beskrivelser af Europa og europæerne som et "anderledes" sted og folkefærd jeg for tiden er ved at fordybe mig i.

Hvis jeg var ude efter et sandt og dækkende billede af Europa og

europæerne i det 19. århundrede, ville jeg givetvis kunne have større glæde af alle mulige andre typer af kilder skrevet af europæiske forfattere med langt større indsigt i europæiske forhold og begivenheder. Hvis man til gengæld er interesseret mindre i hvordan der var i virkeligheden, men snarere i hvordan det var at være i Europa som udefra kommende gæst, findes der næppe mere oplagte kilder.

I deres hjemland er en del af forfatterne til disse kilder i eftertiden blevet fejret og dyrket som sande foregangsmænd: som helte for reformerne og moderniseringen af landet og bannerførere for en dengang kun spagfærdigt spirende nationalisme. Mindst lige så ofte er de blevet kritiseret for nøjagtig det modsatte: nemlig at have forrådt deres sande ophav og oprindelse ved at gå kolonialherrenes og imperialismens ærinde ved blindt at have overtaget europæernes billede af dem selv og verden i det hele taget. Og de få moderne videnskabelige analyser består som regel blot i forsøget på at afveje disse modstridende tolkninger mod hinanden ved at vurdere deres relative fortjenester ud fra deres samtids muligheder og forudsætninger. Men heller ikke i disse analyser har de udefra kommende iagttagere ret mange chancer for at komme til orde med deres beskrivelser af det Europa og de europæere, som enhver historiker jo kender langt bedre gennem alskens andre kilder. Hvis man derimod tager sig den mentalitetshistoriske og historisk-antropologiske frihed for en stund at se bort fra hvordan det var "i virkeligheden", ville man i det mindste ikke forhånd have afskåret sig fra at erkende, hvordan virkeligheden har taget sig ud i disse informanternes (og måske deres læsers) øjne.

Montesquieu har som bekendt haft en uvurderlig betydning for samfundstænkningen siden det 18. århundrede. Måske er der også noget at lære af de mange Perserbrev, der i det 19. århundrede blev skrevet af mere obskure forfattere af mere eksotisk herkomst.

Det kongelige Biblioteks samlinger rummer en aldeles uoverskuelig bestand af rejseberetninger, og der er næppe grænser for de svar de kan give både om virkeligheden og om hvordan den er blevet opfattet af både os selv og vores forfædre og alle mulige andre. Det er med rejseberetninger ligesom med det frie, kapitalistiske marked: de fortæller begge en masse om produktionen og virkeligheden, men aldrig uden samtidig at tale om efterspørgslen og opfattelserne af denne virkelighed. De fremstår begge altid som

uregerlig og anarkistisk, befriende og antiautoritær, de er begge grænseoverskridende i mere end een betydning af ordet. Når det gælder markedet, er der i vore dage ikke ret mange, der tvivler på dens velsignelser. Når det gælder rejsebeskrivelser, nærer jeg selv en lignende tillid. Hvis jeg skal være helt ærlig, har jeg faktisk en gang imellem - ligesom Immanuel Kant - svært ved at forstå hvorfor i alverden Det kongelige Bibliotek har anskaffet så meget andet!

¹ Historien er gengivet af Walter Benjamin under titlen *Eine Geschichte, in der Kant sich kurz faßt*. (Gesammelte Schriften vol. IV, 2: 809). Jeg er blevet gjort opmærksom på den af Thomas Bremers artikel *Il viaggio sulla carta. Viaggi come strategia di dis-*

corso in Kant. I: M. Enrica D'Agostini (red.), *La letteratura di viaggio. Storia e prospettive di un genere letterario*. Milano 1987. Tak iøvrigt til Statens Humanistiske Forskningsråd for utrættelig støtte til min rejseforskning.

Mode og klædedragt

- om modens bestandige flygtighed, dragtens fortidige ynde og fotografiets bedrageriske livagtighed

af Bodil Marie Thomsen

Den franske kulturrevser og moralist La Bruyère filosoferer i 1688 som én af de første over moden som samfundsfænomen. Han giver en karakteristik, der forsåvidt kan møntes på enhver tids mode fra renæssancen og frem til i dag:

"En mode har knap nok fordrevet en anden mode, før den afskaffes af en endnu nyere, der selv må vige for den, der følger efter og som ikke vil være den sidste: sådan er vores flygtighed. Under disse revolutioner er et århundrede, som har aflejret alle disse besmykninger af forgangen rang og stand, svundet bort. Så den mode, der vækker størst nysgerrighed og som det giver mest nydelse at se, er den ældste: hjulpet af tiden og årene får den samme form for ynde som den romerske klædedragt på teatrene og som kappen, sløret og tiaraen på vore vægtæpper og malerier."

Dette citat rummer ret præcist, hvad der altid har været modens gåde og fascination - nemlig dens evne til at være en slags tidsindikator, seismograf eller spejl. Moden illustrerer tidens paradoks, da den altid postulerer aktualitet og peger fremad, aldrig bagud. Dens aflejringer tager sig på kort sigt ud som uvedkommende stads og prunk, men på længere sigt påkalder de sig ny interesse. Der sker en slags 'naturalisering' af de kulturelle udtryk, efterhånden som fortidens moder bliver genstand for dannelsesinteresse og studeres på afstand, som Bruyère siger det, på teatret og på billeder. I denne proces, hvor moden bliver billede, får den ny betydning og bliver *klædedragt*, dvs. et kulturhistorisk levn, der belyser en tilbagelagt fortids skikke. Vores egen Karen Blixen har sagt det så godt som nogen: "... der findes en mystisk indre Sammenhæng mellem en Tidsalders Principper, Idealer, Ambitioner, Fordomme og Drømme - og saa dens Sofaer, Blomsterbuketter og Damehatte".

Denne opfattelse af modens gradvise omdannelse til klædedragt deles ikke umiddelbart af det 20. århundredes kulturrevsere eller med et moderne ord -kritikere. Især tyske kulturkritikere har i mellemtiden leveret nogle ganske andre domme over billedets og modens fremmedgørende effekt. Siegfried Kracauer skriver i 20'erne nok, at "ruinens skønhed opnår den helt forældede dragt først, når den har mistet enhver føling med nutiden". Men dette hindres beklageligvis ved, at den moderne fotografiske afbildning, der befinder sig i et "rumligt kontinuum" med nutiden, forstyrrer dén "kontur", som afstanden i tid kunne skabe hos La Bruyère. Holder man i hånden et fotografi af sin bedstemor, ikklædt sit fineste skrud, må man derfor indse, at selv dette har været nutid. Udødeliggjort på et fotografi hævder tidligere tiders moder paradoksalt nok en fortsat livagtighed, der gør dem bastant synlige som "kostumer", som "kunstige" ikklædninger. Og således, lyder kritikken, skjules de levende kroppe og de individuelle livserfaringer karikeres af de mere eller mindre naragtige kostumer.

Kritikken af det kunstiges dominans bliver herefter del af snart sagt enhver mode- og vareidiagnostik. Det kulturpessimistiske argument mod moden lyder: Det moderne menneske forsøger at regulere sin dødsangst i dyrkelsen af moden og i den fotografiske fastholdelse af en flygtig skønhed. Men disse løsrevne feticher dokumenterer for eftertiden ironisk nok dødens triumf over det levende.

Bliver man i dag spurgt om forskellen mellem mode og klædedragt, vil mange forstå ordet mode som et kunstprodukt, der i alt for høj grad er præget af sin tids tegn på rigdom og status, mens ordet klædedragt mere diffust leder tankerne mod hjemmegjorte eller masseproducerede beklædningsgenstande, der ligesom bedre dokumenterer den hverdagslige krop. Eller sagt på en anden måde: *mode* bliver ensbetydende med varens markedsværdi, mens *klædedragt* i langt højere grad forbindes med varens anvendelse og nytte. Men dette er som sagt en moderne skelnen, der udbygger La Bruyères definition i det ovenstående citat forkert - i hvert fald hvis man ser på moden i et kulturæstetisk og idéhistorisk perspektiv. For moden har siden renæssancen, hvor den betegnedes konkurrencen mellem den europæiske adel og de nyrige købmænd, gradvist spredt sig til alle lag og klasser, lande og verdensdele. Så selv massemode og hjemmelavet tøj er i sidste instans underlagt en modeprægning, omend de stilmæssigt ofte udviser en usam-

tidighed, forskudt fra den mode, der i Paris, London, Bologne, New York eller Hong Kong formulerer sig som 'ny' og moderne.

Modens visuelle karakter

Først inden for de sidste 20 år er den kulturpessimistiske modetolkning blevet suppleret med en idéhistorisk aflæsning, der forsøger at aflæse modens æstetiske spor i kulturen, som man altid har aflæst f.eks. arkitektur eller billedkunst. Den omtalte sammenblanding af moden og dens fotografiske afbildning, der har affødt en nærmest billedbestormende kritik af modens skiftende stilarter, er afløst af en mere sober diskussion af, hvad der betinger modeskift. En af de nyere modeanalytikere er den franske filosof Gilles Lipovetsky, der ikke *kun* ser modens opkomst i den sene middelalder (1350) som et tegn på bystaternes voksende handelsrelationer, pengeøkonomiens opkomst og en deraf følgende konkurrence mellem adelen og købmændene om at besidde tegnene på stand og rang. Han tilføjer, at modens æstetiske foranderlighed stemmer nøje overens med idéen om det frisatte individ, der, repræsenteret først ved ridderen, er defineret ved sin bevægelighed. Ridderen må for ikke at blive betragtet som et udskud i egne, hvor han ikke er kendt, bære sin samfundsmæssige status *synligt* på kroppen. Denne sammenknytning af renæssancens nye forestillinger om individet og modens hastige skift, gør det synlige til en central drivkraft i en historisk proces, hvis perspektiv er demokratiet. Lipovetsky siger det kortfattet og præcist:

"det er, fordi individualiseringen af udseendet er blevet en ny social grundsætning, at moden er blevet dette permanente teater af flygtige metamorfoser."

Med dette in mente, er det muligt at præcisere tre afgørende træk ved moden, hvis historiske opkomst som nævnt angives til den begyndende renæssance. Alle tidligere stilskift i antikkens, middelalderens og andre ikke-vestlige påklædningsformer bliver på grund af deres tilfældige og ofte lokale karakter herefter ikke forstået som mode. De rubriceres ofte trods deres indbyrdes forskellighed under ét - som (klæde)dragt.

For det første er det karakteristisk for moden, at det er de øverste stænder, klasser og lag, der bestandigt (iscene)sætter tegnene for rang, stand, så det samfundsmæssige hierarki kan forblive uantastet. Men netop modens

stadige proces er undergravende for enhver forestilling om, at alt forbliver det samme, og inspirationerne til de nye moder kommer ofte 'nedefra' i samfundet. *For det andet* er moden en synlig magtdemonstration, der foruden et bestemt tilhørsforhold til en gruppes rang og stand også signalerer individuel æstetisk sans og dannelse. I den kulturelle efterligning og udveksling af de skiftende smagsdomme ligger en vigtig tilskyldelse til demokratiske tilstande, til udligning af forskelle. *For det tredje* må man ikke glemme, at denne visuelle iscenesættelse af kroppen som kulturelt formbar i grunden relaterer sig til menneskekroppens spaltning mellem natur og kultur, mellem at være synlig og seende på samme tid. Modens basale materiale for formgivning er kroppen som en synlig gestalt. Udvekslingen mellem den kulturelt betegnede krop og den naturlige, erotiske nøgenhed, angives altsammen i tøjet, der for et vestlig blik først bliver mulig at få øje på i et dynamisk spil mellem fremtrædelse og skjul, mellem tilsløring og afsløring.

Dette næsten u håndgribelige, æstetiske og filosofiske element, der er en vigtig forudsætning for, at moden gennem 600 år har kunnet fungere kulturelt regulerende, er funderet i to vestlige traditioner, hhv. den jødiske og den græske. I tidlige nærorientalske (egyptiske, babyloniske og hebraiske) samfund var det at være upåklædt tegn på en degradering, der overgik fanger, slaver eller prostituerede. I jødiske samfund havde klædedragten relation til begrebet *chabod*, der betyder ære, rigdom og værdighed. Præstens rober symboliserede guds egen jordiske fremtræden - lysende og mægtig, for da gud er overjordisk, må hans ånd være tilsløret, beklædt. Ingen kan tåle at se guds åsyn og himmelens strålende lys, guds almagt kan kun materialisere sig i tilsløret form. Dette er den religiøse betydning af beklædningen i en nærorientalsk tradition. Det forholder sig lige omvendt i den græske tankeverden, hvor det ideelle viser sig i den nøgne, idealiserede krop. Fra og med Platon blev viden, evnen til at gennemskue og til at teoretisere ensbetydende med at af-sløre noget bagvedliggende, hinsides fremtrædelserne. Således er græske skulpturer af smukke menneskekroppe - mandlige og kvindelige ynglinge - ikke afbildninger af kunstnerens samtidige. De er ideelle, ofte uendeligt kopierede fremstillinger af en metafysisk orden eller idéverden, som de faktiske menneskekroppe kun kan mime. De legemliggør en idé, der ellers ikke lader sig fremstille.

Disse to former for metafysik, beklædningens og afklædningens, og de

Fransk mode 1793. Håndkoloreret stik fra en serie af modebilleder, der udsendtes flere gange om året.

skiftende vægtninger af dem kommer tydeligt til udtryk i kunstens afbildninger men også i moden.

Modehistorisk skitse

De første gotiske moders opadstræbende linier fra det 13. århundrede balanceres æstetisk af en horisontal kropsudvidelse i slæbet og i (herre)skoenes langstrakte form. Denne beklædning, der, skønt religiøst inspireret, tydeligvis sigtede mod at besmykke kroppen og bedrage øjet, var ren djævelskab i præsteskabets øjne. Omkring 1350 forenkledes modens detaljerigdom til gengæld for enklere, kropsnære former med snit, der på længere sigt underminerede adelens klædedragtsprivilegier. Moderevserne fik for alvor vind i sejlene omkring Reformationen, hvor moden var meget stofkrævende, idet 'overtøjet' var gennemskåret af revner og huller, hvorigennem 'undertøjet' posedede ud. De dertil hørende 'pludderbukser', der kom til Danmark med de tyske landsknægte, blev anledning til en lutheransk fejde i Tyskland. Biskoppen Musculus' tordenprædiken over hoserne oversattes i 1556 til dansk af Peder Palladius under titlen Hosedjævelen. Heri hedder det bl.a.: "en vng Bengel eller Spøttegøg skal nu langt førre end det gule voxer aff Nebbet paa hannem haffue flere Pendinge til it par Hoser/ end hans Fader haffde behoff til sine Brøllups kleder".

Barokmodens overvældende stofmængder er både klart beslægtet med malerkunstens religiøst inspirerede konventioner og med det italiensk inspirerede masketeater, der morede solkongens, Ludvig den 14.s, hof. Maleren og billedhuggeren Lorenzo Berninis skulpturelle lysvirkninger i Peterskirken i Rom forstærkedes gennem modellering af marmorstenens massive form. Foldninger og draperinger blev så at sige "kød" og selv nøgenafbildninger fremstillede kroppen med udposninger og folder. Kroppen opfattedes alt i alt ikke bare som den substans, som beklædningen dækkede over, hvilket de populære anatomiske tegninger af dissekerede kroppe, der til forveksling ligner draperet klæde, vidner om. Moden var en scene, hvor en pompøs religiøsitet kunne bringes til skue samtidig med, at enhver iklædning kunne ses som en tragisk, ironisk påpegning af, at al forfængelighed er forgængelig. Barokkens kendte vanitasmotiv kunne ikke tænkes uden et spejl og en beklædningsdel fra modens univers. Dette element af

absolut tilsløring, der i barokken illustrerede dødens tilstedeværelse i alt levende, forstærkedes forsåvidt bare i rokokkoens miniaturer, pastelfarver og grotesk forstørrede parykker.

Det var også solkongen, der satte den franske modeproduktion i system. Han støttede skrædderne, silkeproduktionen i Lyon og knipplingsindustrien. Inden længe var ordet "mode" gængs og fransk elegance fik markedsværdi. Den første modejournal, *Le Mercure Galant* (1670), fulgtes dog først i 1800-tallet af en række massefremstillede modejournaler, illustreret med stål- og kobberstiksgravurer, der mod århundredets slutning koloreredes. I mellemtiden blev de parisiske skræddersnit eksporteret på små dukker eller mannequiner i to størrelser, den lille og den store Pandora. Deres påklædning forstørredes og kopieredes så af den lokale skrædder. I 1776 brød modehandlerne ud af manufakturhandlerbranchen og selvstændiggjorde dermed det kreative arbejde i syningen. Marie Antoinettes skrædderinde, Rose Bertin, var én af de første, der (i England, hvortil hun var flygtet) gjorde syning til en kunst - før *haute couture*.

Den franske revolution i 1789 gjorde med ét slag antikke stiltræk (til kvinderne) og engelsk skrædderkunst (til mændene) moderne. Lord Byrons romantiske dyrkelse af en melankolsk, men ironisk overlegen individuel stil, udfoldedes i moden med den moderne dandy, Beau Brummel, prototypen for mandlig elegance indtil vor tid. Hans upudrede hår, barberede kinder, stramtsiddende kravatte, tætsiddende tøj og personlige hygiejne revolutionerede forestillingen om mandlig elegance. Det er den diskrete perfektion uden overdrivelser, der siden har været dandyens - og paradoksalt nok også den lighedssøgende mands - kendemærke. Dandyen, hvis første stræben, det er at blive set, forsøger at overgå moden, idet han tilegner sig dens perfektion i stilsikker enkelhed. Men med samme logik som adelens privilegier undermineres ved efterligning, foregriber dandyens bestræbelser jakkesættets ensartethed, der et helt århundrede har repræsenteret kultiveret individualitet indenfor demokratiets rammer.

Anderledes var det med damemoden, der blev en vigtig økonomisk faktor i det unge kejserrige. Allerede i 1810 anskaffede tekstilindustrien på Napoleons foranledning kopier af automatiske engelske spinde- og vævemasiner. Den franske stofproduktion øgedes kraftigt, og import af engelske stoffer blev forbudt. Den tidligere hofskrædder, Leroy, var allerede engage-

ret til at skabe en ny fransk mode, der måtte være fri for l'ancien régimes stiltræk og som kun skulle anvende franske tekstiler. Resultatet, empirestilen, hvis vigtigste kendetegn var den 'antikke' brysttalje, blev mode under kejsersligt påbud. Leroys modeller offentliggjordes i *Le Journal des Modes* og bredte sig hastigt til hele Europa. Fra 1850'erne til århundredeskiftet blev damemoden igen luksuriøs - og med krinolinemoden omfangsrig som aldrig før. Charles Frederick Worth, der etablerede sig som den første *couturier* i 1851, signerede krinolinemodens udbredelse, idet han succesfuldt lagde såvel skrædderhåndværk som tekstilindustri under designets prægning. Han formgav som en anden kunstner moden i akvarelskitser og modeldrapering, og gjorde i de nyriges og kokotternes glansperiode Paris til (dame)modens ubestridte centrum. Worth gjorde som kreatør selve fænomenet modedesign til en vare med kunstnerisk værdi på lige linie med et maleri eller en bog, men dette kunne kun realiseres på baggrund af den industrielle seriefremstilling, der også er synlig i hans produktionsform. Han forberedte modellerne *forud* uden indflydelse fra kunden og lod sine modeller skifte regelmæssigt efter årstiderne.

Således forenedes kunst og industri i et moderne modebegreb, hvor tiden og det visuelt flygtige, indbegrebet af de nye modernitetsforestillinger, kunne funktionaliseres i et ekspansivt begreb om den foranderlige (kvinde)krop. Forskellen mellem dame- og herremode findes ikke større og mere markeret end i 1900-tallets sidste halvdel, hvor kvindernes krinoliner endog gjorde det meget vanskeligt for de to køn at komme i nærkontakt, f.eks. i dansen. Mændenes mørke tøj, der aldrig udsattes for dramatiske skift, blev udtryk for samfundsmæssig stabilitet og redelighed. Som samfundsborger, der havde forladt adelsmandens selvfremvisende stil var manden i princippet usynlig men til gengæld seende, handlende og bevægelig i fremskridtsoptimismens ånd. Kvinderne derimod iscenesatte den "tabte" eller "kommende" tid, der i hjemmets fritidsrum blev antitesen til arbejdet og den lineære tid, der ikke desto mindre illustreredes i modens æstetisk flygtige men synlige skift. Moden udspalter sig som sagt som industrielt produceret 'vare' og som håndforarbejdet 'kunstværk' på samme tid. Den nye industriarbejder iklædes konfektionstøjet, mens det nyrige borgerskabs damer iklædes *haute couturen*. Begge former, der i årene fremover markerer klassernes (uniformerede) forskellighed, har dog de samme tekniske forud-

sætninger, og i 1920'erne tilnærmer designet sig igen masseproduktionen.

Kreatørens eller designerens arbejde gjorde fra starten syerskens og kundens individuelle smag mindre vigtig, da den æstetiske formgivning bliver et visuelt anliggende, der skal gøre tøjet uafhængig af kroppen, til en attråværdig vare for principielt alle. Ganske særligt kommer dette til udtryk i Worths anvendelse af dobbeltgængere (*sosies*), forformen til voksmannequinen og den levende model. Modelfremvisningen foregik i en særlig "salon de lumière", hvor vinduerne var mørkelagt og væggene beklædt med spejle. Oplyst af 100 gaslamper kunne kunden se, hvordan den udvalgte kjole tog sig ud i balbelysning på en model, der i højde og drøjde lignede kunden selv. Kroppen, der i romantikken var blevet individets talerør, der udtrykte indre følelses tilstande, langt fra barokkens idé om kroppen som iklædning og maske, bliver nu bærer af en ny form for uniformeret dannelse, hvor det gælder om at være som de andre, blot en anelse forskellig.

Mode og fotografi

Worth, der er mest kendt for krinolinen, tournuren og for den smukke kejserinde Eugénies lancering af hans moder blandt bourgeoisiet, anvendte aldrig den nyopfundne teknik, fotografiet. Det stod i modsætning til opfattelsen af moden som kunstnerisk design. Paul Poiret, der fra 1904 og frem til 20'erne designede teatralske, orientalske moder med en brysttalje, der overflødiggjorde korsettet, anvendte også kun fotografiet i mindre målestok. Litografiske illustrationer (af Iribe, Lepape og Erté) præsenterede bedre de nye lysende kunstige farver, udvundet af anilin og stenkulstjære. Selv 20'ernes kortskørte mode, der om noget illustrerer det nye filmmedies revolutionerende gengivelse af bevægelige kroppe, gengives ofte i litografier eller stregtegninger. Nogle få undtagelser findes dog: I den sandsynligvis første danske modeforevisning på film, præsenterer "kendte Københavnerinder" hatte- og tøjmoder fra 1912. Et af de modehuse, der først lancerede sig ved hjælp af modefotografiet, var Maggy Rouff (i 1935). Ellers var fotografiet beholdt modebladene, hvor *Vogue* (oprettet 1892, amerikansk ejet fra 1909) fra 1913 gik forud med eksperimenterende fotografier, hvor moden og modellen dog ofte underordnedes fotografiets kunstneriske perfektionering.

Chanel i arbejde med en model. Fra Axel Madsen: *Chanel - en kvinde i eget design*, 1992.

Massemoden blev gennem Chanel's enkle designs i holdbare og nye kunstige stoffer moderne. Den udbredte amerikanske praksis med at kopiere franske modeller i billigere udgaver til varehuse blev udbredt, efterhånden som et utal af snitmønster-blade og 30ernes krise gjorde symaskinen nødvendig i en moderne husholdning. Filmens internationale succes gjorde (også i 30erne) snitmønstre af filmstjernernes rober til en indbringende biindtægt i Hollywood. Men ellers prægede filmen især moden ved teknikens understregning af hastighed og bevægelse, slankhed og ansigtets make-up. Skønhedsindustrien fik en eksplosiv vækst i 20erne, og Max Factor, der opfandt en ny sminke til filmkameraets nærbilleder, grundlagde sammen med Helena Rubinstein og Elisabeth Arden en hel ny kosmetikindustri. Alle ønskede at modellere deres eget skønne billede efter filmens stjernebilleder, den ny tids ideal-modeller, der i bogstaveligste forstand i udvælgelsen og gennem kosmetisk kirurgi var modelleret over den græske ynglings form. Den parisiske *haute coutures* monopolstilling havde udspillet sin rolle, men helt frem til 1960erne, hvor den massedesignede konfektionsmode, *prêt-à-porter*, for alvor fortrængte enhver rest af traditionsbundet tøj og lokale stilarter, fungerede de parisiske designere som en slags mode-avantgarde. Blandt disse er det værd at nævne Sonia Delaunay, Elsa Schiaparelli og Jean Paul Gaultier som fornyere, der især har arbejdet med modens særskilte funktion som betydningsgiver i det kulturelt synlige.

Et nyt modemønster?

Moden er blevet allestedsnærværende, men dens funktion som 'revolutionær' tidsindikator er siden Kracauers tid blevet stadig svagere. Alt er mode i dag og intet er i absolut forstand moderne. Det har siden 1980erne været tydeligt, at modens centrum er forsvundet. Ingen designer - parisisk eller ej - kan længere sætte dagsordenen for snit, farver og længder. Efter en 10-årig periode, hvor alle stilarter siden 20erne på skift blev genopvækket, udkrystalliserede der sig en trend-mode, en såkaldt livsstil-mode, der angiveligt har den "personlige stil" på programmet. Designede men massefremstillede mærkevarer fra Armani, Benetton, Esprit, Ferré, Boss med mange flere, der placerede sig såvel prismæssigt som æstetisk mellem *haute couture* (fra 1850erne) og *prêt-à-porter* (fra 1960erne), muliggjorde en hastig

gennemslagskraft. Livsstil-moden formulerer sig som et tilbud til den enkelte om at sammensætte sin garderobe i overensstemmelse med forestillinger om "personlighed", "stil" og "identitet" - forestillinger, der ikke har megen materiel basis i vores masseorganiserede samfund. Moden, der tilsvarende ens livsstil eller ønsker om job og selvfremskaffelse, skal sammensættes under skyldig hensyntagen til kroppens højde og drøjde. Det er dette sidste, visuelle element, der så at sige præger et (selvkontrollerende) blik på kroppen, endnu før det i formel forstand er omdannet til billede, der er livsstil-modens vel nok mest prægnante træk. Farvekort og computerspejle kan vejlede den æstetisk usikre forbruger, ligesom udskiftelige kontaktlinser og brillestel i forskellige farver og kosmetisk kirurgi kan give kropsudtrykket klarere konturer og former.

Det er bemærkelsesværdigt, at den visuelle afbildning, som La Bruyère og Kracauer på hver deres måde har som omdrejningspunkt i deres udlægning af moden, *efter* at den har mistet den betydning, den havde i sin samtid, nu forsøges integreret i modens aktuelle udtryk. I livsstil-modens forsøg på at beherske et eget "look" gennem demonstrationen af æstetisk sans, genformuleres en gammel vesterlandsk drøm om at annullere spaltningen mellem synets aktive og passive side - mellem at se og at blive set, mellem at være subjekt og objekt for et syn.

Blixen, Karen: *Daguerreotypi I, Daguerreotypier*, 1951.

Kracauer, Siegfried: *Die photographie, Das Ornament der Masse*, Frankfurt/M., 1977.

Lipovetsky, Gilles: *L'empire de l'éhémère*, Paris, 1987.

Perniola, Mario: *Between Clothing and Nudity*, Michel Feher (ed.) *Fragments for a History of the Human Body II*, New York, 1989.

Erotik des Schleiers und Erotik der Bekleidung, Kamper/ Wulf (red) *Der Schein des Schönen*, Göttingen.

Thomsen, Bodil Marie: *Tilsløring og afsløring - blik spejl og mode. I: Slidser - en bog om mode*, Århus, 1986.

Thomsen, Bodil Marie: *Lærredets flade dybde - perception, teknologi og genre på stumfilmens tid. I: Kulturstudier 11: Synets Medier*, Århus, 1991.

Thomsen, Bodil Marie: *Fra krop til tegn - de første filmstjernerens ikonografi. I: Kulturstudier 18: Sanseligheder*, Århus, 1993.

Thomsen, Bodil Marie: *Den berlinske kabaret som film-topos. I: Kulturstudier: Berlin*, Århus, udg. 1993.

Kogebøger

- fra lertavler til litterær genre

af Mogens Fønss

"Glæd dig, min lille mave, alt hvad jeg tjener, tilhører dig". Sådan sagde forrige århundredes store franske litteraturhistoriker Sainte-Beuve, hvad der nok kan få én til at spekulere over, om han også prioriterede kogebøger frem for finlitteratur, når han besøgte sin boghandler.

Kulinariske tekster hører til litteraturens ældste, mest udgivne, mest solgte og mest læste. Pariser-amerikaneren Alice B. Toklas tilstår sin passion således: "Kogebøger har altid fængslet og betaget mig. Mens jeg endnu var en diletant i køkkenet, holdt de min opmærksomhed fanget fra første til sidste side, selv de kedelige af dem, akkurat som det var tilfældet for Gertrude Stein med kriminal- og mordhistorier."

Vi har madopskrifter med 3700 år på bagen - tilmed overleveret os i deres originale form, prentet i kileskrift på lertavler. De vidner om, at man allerede i det gamle Babylonien havde et yderst raffineret og højt udviklet køkken.

Senere tiders dokumenter på papyrus, pergament og papir har ikke været så solide som lertavler, og oldtidens kogebøger kender vi næsten udelukkende i brudstykker takket være det citatsvulmende værk af Athenaios: *Deipnosophistae* (De lærde middagsherrer) fra det 2. årh., første gang trykt i Venedig hos den fornemme bogtrykker Aldus i 1514. Athenaios citerer fra godt 2.500 antikke bøger, gastronomiske værker, skuespil etc., hvoraf en overvældende del siden er gået tabt, men kendes i brudstykker takket være ham.

Desuden har vi nogle sene afskrifter af den romerske rigmand Apicius' kogebog fra omkring år 100 *De re cuoqinaria*, hvoraf det overleverede kun delvis kan tillægges Apicius.

Kogebogshåndskrifter i middelalderen

Fra det 14. århundrede begynder det til gengæld at vrimle frem med kogebøger i en række europæiske lande. Var det en naturlig reaktion oven på den universelle materielle nedgangsperiode efter romerrigets fald og de nye, lokale hoffers begyndende velstand? Var en medvirkende årsag det stærkt voksende antal klostre, der fungerede som kopister og udgivere? Var kulturmødet med den arabiske verden og dens køkken i Spanien-Portugal og under korstogene en afgørende faktor? Var kogebøgernes medicinsk-diætetiske betydning anledningen? Noget entydigt svar er der naturligvis ikke.

Det ældste europæiske kogebogshåndskrift findes på Det kongelige Bibliotek i to af hinanden uafhængige udgaver, begget nedskrevet på gammelt dansk henholdsvis ca. år 1300 og ca. år 1350. Der er tale om afskrifter af oversættelser, der oprindeligt kommer fra Sydfrankrig.

Også i andre lande finder man kogebogshåndskrifter fra omkring 1300-tallet. De ligner alle hinanden og vidner om, at man ved fyrsternes, adelens og biskoppernes gæstebud stort set spiste det samme i hele Vesteuropa. Det, der gør de danske håndskrifter til noget ganske særligt, skyldes at de nedstammer fra en meget gammel forsvundet sydfransk original, der ikke har efterladt sig spor andre steder, og førende internationale forskere på området er begyndt at beskæftige sig indgående med dem.

Desværre har vi selv alt for længe måttet savne en tekstkritisk transkription til moderne dansk, der kunne gøre dem alment tilgængelige, men dette har etymologen, afdelingsforstander, mag.art. Hans Veirup netop rådet bod på i sin nyudkomne bog *Til Taffel hos Valdemar Atterdag, Europas ældste kogebog efter to håndskrifter fra 1300tallet*.

De første trykte kogebøger

Med den første trykte kogebog, Platinas *De honesta voluptate et valitudine* (Om ærbar vellyst og godt helbred), med opskrifter af Mester Martino, udgivet i Italien 1474, kom der for alvor fart i udbredelsen af kogebøger. Den er udgivet på latin, og er derfor beklageligt nok bedst kendt fra dens franske udgave, der kom i 1505 og ikke kun blev oversat, men omskrevet til det næsten uigenkendelige.

Tyskland fik sin første trykte kogebog *Küchenmeisterei* i 1485 og den forblev i trykken i 200 år med skiftende udgivere, titler, formater og illustrationer. Den prægtigste og mest omfangsrige ældre tyske kogebog blev den fyrstelige mundkok Marx Rumpolts *Ein new Kochbuch* (1581), gennemillustreret med træsnit, bogtrykkeren har lånt fra andre af tidens værker.

Ca. 1486 kom turen til Frankrig med trykningen af *Le Viandier de Taillevent*. Køberne kunne med god ret forvente, at den var baseret på den berømte middelalderkoks efterladte manuskript, men det er en illusion. Udgiveren ønskede kun at udnytte det velkendte navn, og langt størstedelen af opskrifterne er tilfældigt indsamlet. Men så stor en glans stod der om forfatternavnet, at *Le Viandier* beholdt et monopol på det franske marked med godt en snes udgaver i løbet af de næste 100 år.

Renæssancens hovedværk blev *Opera a di Bartolomeo Scappi, Mastro dell'arte del cucinare*, Venedig 1570, der afspejler en rig kulinarisk udvikling efter Platina. Bemærkelsesværdig er det, at mange af Scappis opskrifter, mål og anvisninger udmærket lader sig bruge i dag, 400 år efter de blev skrevet. Værket gengiver på en række flot udførte tavler Scappis køkkenredskaber i alle variationer.

Fransk kogekunst

I Frankrig skete der først for alvor noget i 1651 med La Varennes *Le cuisinier françois*. For første gang ser man i en fransk kogebog et klart brud med middelalderkøkkenet og dets præg af tunge, stærkt krydrede ragout'er, til fordel for renæssancens mere raffinerede lækkerier. La Varenne registrerede den udvikling, der længe var foregået ved hoffets, adelens og det bredere borgerskabs køkkener.

Fransk gastronomi fører position i Europa dateres almindeligvis til udgivelsen af *Le cuisinier françois*, der fik en enorm udbredelse i sin samtid og 30 udgaver i de følgende 75 år. Medvirkende til La Varennes dominans blev hans kogebogs udsendelse i kolportageserien *Bibliothèque Bleu*. Bonnefons, Pierre de la Lune og Massiot var andre samtidige betydelige kogebogsforfattere, men de henvendte sig specielt til de øverste samfundslag.

Udviklingen fortsatte i det 18. århundrede med kogebøger af kokke som La Chapelle, Marin og Menon - sidstnævnte med *La Cuisiniere bourgeois*

(1746), der kom til at præge markedet på samme måde, som La Varenne havde gjort det århundredet før.

Kvindelige kokebogsforfattere

Skrev kvinderne ikke kokebøger? Ikke i Frankrig, hvor det primært var de højt uddannede og højt ansete professionelle kokke - alle mænd - der sad på markedet. Til gengæld møder man et væld af kvindelige kokebogsforfattere rundt om i Europas øvrige lande, ikke mindst i Tyskland og England.

I det 17. og 18. århundrede, før industrialismens gennembrud, blomstrede det enkle, men særdeles kvalitetsprægede engelske landkøkken, og dets kokebøger var stort set alle skrevet af kvinder som Hannah Wolley med *The Complete Queen-Like Closet* (1670), fulgt af Eliza Smiths *The Complete Housewife* (1727), Elizabeth Raffalds *The Experienced English Housekeeper* (1769) og - mest berømt af dem alle - Hannah Glasses *The Art of Cooking Made Plain and Easy* (1747). Forfatterne henvendte sig ikke til den hjemlige overklasse, der ofte havde en fransk kok i spidsen for køkkenstaben, men til borgerskabet og den voksende middelklasse.

Enorm udbredelse over en lang periode fik Isabelle Beetons *Booke of Household Management* (1861) - vi er nu inde i industrialismen - men en af dens forgængere, Eliza Actons *Modern Cookery for Private Families* (1845), er ud fra et kulinarisk synspunkt langt mere interessant og karakteriseres af Elizabeth David som: "det endelige udtryk, krystalliseringen, at det før-industrielle Englands smag og holdning til madlavning".

Også hjemme hos os selv i Danmark kom betydelige kvindeskikkelser som Anne Marie Mangor (1781-1865) med sin *Kokebog for smaa Huusholdninger* (1837), og Kristine Marie Jensen (1858-1923) med *Frøken Jensens kokebog* (1901) til henholdsvis i det 19. og 20. århundrede at spille afgørende hovedroller.

Fornyelse af det franske køkken

Med revolutionen i 1789 blev udgivelsen af kokebøger i Frankrig midlertidigt afbrudt. 1795 udkom en lille bog *La cuisinière republicaine* med kartoffelopskrifter - og en kvindelig forfatter! Formålet var at få franskmændene til at spise den billige og letdyrkelige rodfrugt som supplement til

Den gammeldags og den moderne franske kok i begyndelsen af forrige århundrede. Carême, der var uddannet konditor og samtidig lærte sig kogekunsten, var en ivrig tegner og har designet den moderne kokkeuniform th. Bemærk, at nathuen er begyndt at få facon i retning af senere tiders kokkehuer. Illustration fra Carême's *Le Maître d'hôtel français*, 1822.

den daglige varme mad, frem for det traditionelle, men dyre brød, der var tidens store mangelvare.

Den amerikanske fysiker Benjamin Rumford (1753-1814), bosat i Frankrig, gav opskriften på en suppe, der skulle indeholde et maksimum af næringsværdi i forhold til et minimum af omkostninger. Den Rumfordske suppe, der blev udbudt billigt i Paris' jævne kvarterer og ud over hele Europa, bestod i en byggrynssuppe tilsmagt med eddike, jævnet med tørrede ærter og tilsat kartofler. Den blev serveret med gammelt brød i det omfang, det var til at få.

En del af de mange fremragende franske kokke, hvis herskaber havde mistet hovederne under terroren, drog til Storbritannien og Rusland, hvor de blev efterspurgt. Andre begyndte at åbne deres egne restauranter, indtil da et ukendt begreb i Frankrig.

Den første åbnedes af Antoine Beauvilliers (1754-1817), der i 1814 udgav kogebogen *L'Art de cuisinier*, der ansås for tidens bedste, men som snart skulle blive overgået af en række værker af første halvdel af det 19. århundredes store gastronomiske skikkelse, kokken og konditoren Antonin Carême (1783-1833).

Med sigte på det nye aristokrati under direktoratet og med Talleyrand som protektor, ville Carême genskabe og forny det store franske køkken med vægt på en overdådig dekorativ præsentation af de serverede retter. Hans produktion *le Pâtissier pittoresque* (1815), *le Maître d'hôtel français* (1822), *le Pâtissier royal parisien* (1815) og *l'Art de la cuisine française au XIXe siècle* (1833), blev alle klassikere.

Samtidigt begyndte for første gang personer, der ikke var professionelle kokke, at skrive om mad. Pioneren var Grimod de La Reynière (1758-1837), der blev bordets første journalist med sin *Almanach des gourmands*, der begyndte at udkomme 1803, og allerede fra første årgang dækkede alle de emner, den gastronomiske skribent normalt beskæftiger sig med: restaurant- og madanmeldelser, beskrivelse af nye retter og råvarer, sæsonrelevante opskrifter, besøg i fødevarerbutikker, sammensætning af menuer, nye opskrifter - alt sammen skrevet på en særdeles intelligent og underholdende måde. I 1808 udgav han *Manuel des amphitryons*, med henblik på at instruere tidens ny-rige i at holde gæstebud efter klassisk mønster.

Verdensberømt blev *La physiologie du gout* (1825-26), dansk titel *Smagens*

Engourmand holder audiens. Titellillustration fra 1804-årgangen af *Almanach des gourmands*, udgivet af Grimod de La Reynière fra 1803. Reynière blev bordets første journalist og medvirkede til kogebogens udvikling til en litterær genre.

fysiologi (1947), skrevet af højesteretsdommeren Anthelme Brillat-Savarin (1775-1826), kendt bl.a. for aforismer som "Opdagelsen af en ny ret betyder mere for menneskeslægtens lykke end opdagelsen af en ny stjerne" og "Bordet er det eneste sted, hvor man aldrig keder sig den første times tid".

De tre musketerers forfatter, Alexandre Dumas (1802-1870) var en ivrig amatørkok og passioneret optaget af alt kulinarisk. Lige indtil sin død arbejdede han på, hvad han selv anså for sit betydeligste værk *Grand dictionnaire de cuisine* (1873). Værket byder på et overdådigt udbud af anekdoter og underholdning, men dets faktiske indhold vrimler med fejl og forkerte oplysninger.

Med de tre forfatters bøger udviklede kogebogen sig fra fagligt opslagsværk og opskriftssamling til en egentlig litterær genre.

Gastronomien tilbage til naturen

Det 20. århundredes begyndelse prægedes frem for alt at Auguste Escoffier (1846-1935), der bestræbte sig for at forenkle Carêmes *haute cuisine*, så det rationelt kunne serveres på tidens internationale storhoteller, hurtigtsejlende Atlant-linere og i Wagon-Lits fornemme spisevogne. Hans *Le guide culinaire* (1903), er på det nærmeste ulæselig for almindeligt dødelige, men blev standardværket for alle internationale køkkenchefer med den fornødne klassiske uddannelse.

Escoffiers revolutionerende betydning for storrestauranterne sekunderedes af lægen og chefen for Pasteur-insituttets levnedsmiddellaboratorium, Edouard de Pomiane (1875-1964) (pesudonym for Edouard de Pozerski), der gennem sit livslange gastronomiske forfatterskab - *Bien manger pour bien vivre* (1922), *Le Code de la bonne chère* (1924), *Radio-Cuisine*, 2 vol. (1933-36), *La cuisine en dix minutes* (1946) osv. - ihærdigt kæmpede for en sundere kostsammensætning end den, *haute cuisine* repræsenterede. Samtidig ønskede han at frigøre den unge franske husmor fra de hjemlige kødgryders tyranni, så hun kunne gennemføre en højere uddannelse eller forblive på arbejdsmarkedet også efter at have stiftet familie, vel at mærke på en sådan måde, at hun fortsat kunne præstere måltider af høj smagsmæssig og kulinarisk kvalitet.

Edouard Pomianes store indsats blev et fundament for det videre

forløb i sidste trediedel af vort århundrede med dets nouvelle cuisine og den internationalisering af de fleste vestlige landes køkkener, som foregik som følge af den hurtige udvikling af kommunikations- og samfærdselsmidlerne.

Og de nye kogebøger her ved udgangen af det 20. århundrede? De synes at bekræfte den franske samtidshistoriker Jean-François Revels hypotese: "Vor tids gastronomis dominerende tendens på godt og ondt, er vejen tilbage til naturen."

Jean-François Revel: *Un festin en paroles*. Histoire littéraire de la sensibilité gastronomique de l'Antique à nos jours, Paris, 1979.

Stephen Mennel: *All Manners of Food*. Eating and Taste in England and France from the Middle Age to the Present, Oxford, 1985.

Claude Benporat: *Storia della gastronomia italiana*, Milano, 1990.

Du manuscrit à la table. Essais sur la cuisine au Moyen Âge. Red.: Carole Lambert, Montréal, 1992.

Nyttige bøger er teknologi

- fra polyteknisk litteratur til teknisk prosa

af Michael F. Wagner

Hele verden på udstilling

På Verdensudstillingen i London i 1851 betjente industrialismen sig af nye offentlighedsformer til at proklamere sine fremskridt. Ideen, at man skulle sætte alverdens kunst, håndværk og industri på udstilling, var forud blevet hånet og latterliggjort. Da "Den store Udstilling" endelig åbnede i Hyde Park den 1. maj efter megen skærmydsel, vendte stemningen og nu ville mediernes begejstring overhovedet ingen ende tage. Siden da har offentligheden stort set fascineret dyrket det teknologiske fremskridt i både ord og gerning.

Den monstrøse udstillingsbygning, som *Punch* kærligt døbte "The Chrystal Palace", var tænkt og udført som en teknologisk manifestation af det moderne fremskridt. Bygningen er siden søgt overgået på andre verdensudstillinger. Nye og helt utraditionelle byggematerialer sat sammen med den dristigste arkitektur, sikrede bygningen - og dermed også resten af udstillingen - opmærksomhed fra alverdens moderne indstillede mennesker. Krystalpaladset blev et symbol på fremskridtet.

Eiffeltårnet, opført til Verdensudstillingen i Paris i 1887, står endnu i dag som et symbol på det frembrusende tekniske fremskridt i det 19. århundrede. Udsigtstårnet par excellence, dette komplet unyttige panoptikon, modernitetens højeste triumf, demonstrerer teknologiens ypperste funktion i samfundet: at vise sig selv frem for offentligheden. Projektet symboliserer fremskridtet med sine 300 meter, der først blev overgået med Chrysler-bygningen i 1930. Den teknologiske iscenesættelse af teknologien er blevet et vigtigt vidnesbyrd om fremskridtet i sig selv.

Det gælder for Eiffel's konstruerede tårn, som det gælder for al ny teknologi fra Samuel Colt's "Peacemaker" over månerejser til PC'ere og gensplejsning, at den skal præsentere sig på en sympatisk formel, formidles og bringes til offentlighedens kendskab for at være et fremskridt. Før som nu er det i højeste grad et spørgsmål om at få symbolerne fortolket og sat på tryk, så de kan appellere til fantasien. Uden iscenesættelsen har den brede offentlighed nemlig ikke store muligheder for at stifte bekendtskab med nye teknologiske fænomener.

Derfor er selve repræsentationen af teknologien, der sker med tekniske artefakter, i billede, lyd og tekst, blevet det væsentlige moment for forståelsen af teknik som et samfundsskabt fænomen. Forklaringen kommer først i form af teksten og fortællingen om teknologien. Uden besyngelsen af fremskridtet ville den tekniske udvikling ikke virke overbevisende. Teknikken kræver en iscenesættelse for at kunne blive forstået i sin rette betydningsfulde rolle i samfundet. I sig selv meddeler teknikken intet, den fungerer blot efter beskrivelsen. Derfor er det fremskridtets herolder, ikke mindst forfatterne, der skaber det erkendelsesmæssige grundlag for at forstå teknikens betydning.

Oplysningstiden savnede en teknologi

Teknologien præsenterer sig først med den nyttige tekst, der fortæller om teknikens revolution i samfundet. Skønt der findes nedskrevne tekniske vejledninger og beskrivelser af landbruget og håndværket langt tilbage i historien, er teknologien sådan set en moderne historisk konstruktion. Som eksempel på præ-moderne teknologier kan nævnes de romerske landbrugsforfattere i antikken, arkitekten Villard de Honnecourt's optegnelser fra middelalderen, eller Agricola's *De re Metallica* fra 1556, hvor minedriftens teknik blev systematisk beskrevet og illustreret med træsnit.

Polyteknikken, den revolutionerende tanke, at man systematisk skulle indsamle viden om alle håndværk, beskrive teknik og redskaber på en overskuelig og pædagogisk facon for at skabe fremskridt, opstår først med Oplysningstiden. Den polytekniske ambition om at ville afhandle alle former for teknik, stammer fra den store franske Encyclopædi, hvor redaktøren, Denis Diderot, systematisk forsøgte at indsamle viden om og beskrive

alverdens håndværk og teknik. Til gengæld savnede Encyclopædien endnu den didaktiske dimension. Den var pædagogisk anskueliggørende, men fungerede ikke som brugsanvisning eller en teknologi i moderne forstand. Man kunne næppe lære at gøre tingene efter Diderots anvisninger, det ville kræve en langt højere grad af teknisk specialisering. Karakteristisk nok manglede Encyclopædien da også opslaget 'Teknologi', for begrebet var endnu ikke blevet opfundet som en videnskab.

Herhjemme kom en samtidig forløber til den teknologiske specialisering, da lærer ved Sorø Akademi, Jens Kraft, udgav sine *Forelæsnings over Mekanik* i to bind i 1763-64. Denne udgivelse kom ikke til at grundlægge en videnskabelig teknologi i betydningen matematisk bevægelseslære og teknik. Det var den encyclopædiske tradition for at beskrive al teknik grundigt, fuldstændigt og med almen nytte for øje, som blev den fremherskende metode i polyteknikken fra slutningen af det 18. århundrede. Den matematiske metode at beregne tingene i deres enkelte dele bliver først fremherskende et århundrede senere. I den litterære offentlighed fremkom efter Jens Kraft udelukkende teknologier, der byggede på den systematiske indsamling og udstilling af teknisk viden i form af beskrivelser af håndværkets teknikker.

Anledning til teknologi

I 1798 oversatte Andreas Svendsen en 18 år gammel tysk lærebog med titlen *Anledning til Technologie*, som udkom på Soldins Forlag i København. Det var en systematisk baseret polyteknik, som på videnskabelig manér bestræbte sig på at afhandle de eksisterende håndværk og kunster ved at beskrive redskaber, materialer, fremgangsmåder og økonomi. Forfatteren til afhandlingen, Johann Beckmann, var professor i økonomi ved universitetet i Göttingen. Her underviste han kommende embedsmænd i datidens statslige forvaltningslære, den såkaldte kameralvidenskab. Professor Beckmanns polytekniske værk handlede om håndværkets betydning for statshusholdningen. Det er første gang termen teknologi benyttes om et videnskabeligt værk.

Kameralvidenskaben opfandt altså begrebet om teknologien og grundlagde samtidig en videnskabelig teknologisk tradition, der kom i

rivende udvikling i første halvdel af det 19. århundrede. Opskrifter, recepter, fremgangsmåder og teknikker blev beskrevet og forklaret efter bedste evne som grundlaget for samfundshusholdningen. Ligesom teknologibegrebet i sig selv var en sproglig nydannelse, fandtes der ingen begreber, som kortfattet kunne karakterisere forskellige konkrete tekniske fænomener. Ved overførelsen af den ny teknologi til Danmark 18 år senere stødte Andreas Svendsen ind i denne objektive erkendelsesmæssige skranke. Som oversætter savnede han simpelthen ord for mange af de afhandlede materier. I 'Oversætterens Fortale' diskuterer han sin fremgangsmåde overfor dette problem, som danske håndværkere ikke havde kunnet bidrage til at løse, fordi de ikke havde nogen teknologi i ordets forstand:

"Jeg indsaae forud, at det vilde blive vanskeligt Arbeide at oversætte Professor Beckmans Technologie. Uagtet den Hielp, man kan have af de udførlige Beskrivelser og Tegninger, der i Frankrige og Tydskland ere udgivne om enhver Kunst, og uagtet man dog vel altid kunde vente nogen Oplysning hos en Kunstner, Haandværksmand ec. i enhver Fag, frygtede jeg, at der vilde blive uundgaaelige Mangler ... Jeg erfarede siden ved mange Leiligheder, at mange simple Ting, endog indtil Redskabers navne, ansees for Vigtigheder, eller Ting, hvorom man ikke maa spørge, og at Svarene enten bleve utilstrækkelige eller forvirrende ... Jeg beder derfor, at eet og andet Ord, som jeg undertiden har brugt, ikke maa betragtes som et egenmægtigt Kunstord eller en Ligeegyldighed mod Sproget, men som Nødhjelp for at spare Rummet."

Begreberne fandtes altså ikke på dansk i forvejen, det var nu nødvendigt at opfinde dem, hvis beskrivelsen ikke skulle sprænge alle rammer. Teknologien måtte udstyres med et sprog for at kunne virke.

De nyttige oplysningsskrifter eller teknologier florerede ligegodt i sidste fjerdedel af det 18. århundrede. Ofte var de begrænset til en enkelt materie som farveriets kunst, om hvilken der udkom mindst 21 afhandlinger mellem 1768 og 1830. Af titlen fremgik ofte, at recepten var forklaret for Fruentimmere. Kunsten at brænde brændevin blev også særdeles grundigt afhandlet. På dansk udkom der ikke mindre end 24 afhandlinger om brænderikunsten mellem 1789 og 1830. Men overvejende var det landbrugstekniske spørgsmål, som blev afhandlet i denne periode. Landhusholdningsselskabets

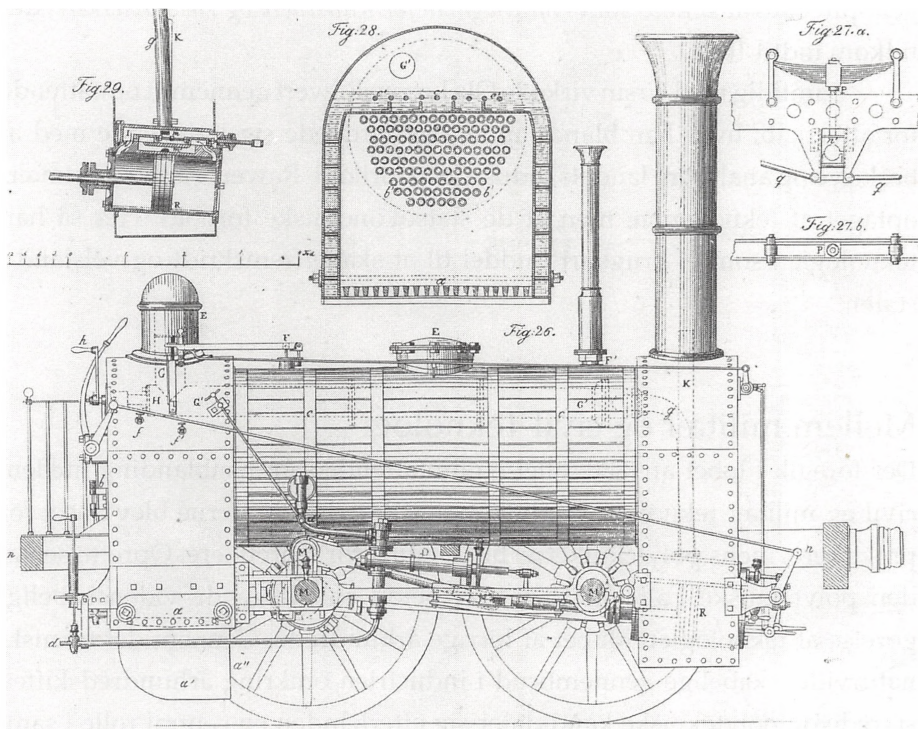
skrifter bærer vidnesbyrd herom, ligesom et *Magasin for Næringsstanden* blev udgivet af D. Didrichsen fra 1795 på Soldins Forlag.

Et Magazin for Kunstnere og Haandværkere

Det er først med Napoleon-krigenes afslutning, at informationerne om ny teknologi for alvor begyndte at strømme gennem Europa. Nu var ny teknologi ikke længere anset for en farlig og hemmelig viden, der skulle beskyttes for enhver pris, men blev forvandlet til nyttig viden, som skulle formidles og distribueres i videst muligt omfang. Den teknologiske nyhedsstrøm fandt hurtigt et gangbart medie i skikkelse af det polytekniske tidsskrift, der udkom hver uge med præsentation af ny teknik og referater fra de seneste begivenheder i udviklingen. Kemiker og fabrikant Johann Gottfried Dingler udgav *Polytechnisches Journal* i Stuttgart fra 1820. Dette ugeskrift dannede snart forbillede for lignende udgivelser.

Herhjemme indledte en ung nybegt professor i matematik ved Kunstakademiet, Georg Frederik Ursin, et omfattende polyteknisk forfatter-skab med at udgive et tidsskrift *Magazin for Kunstnere og Haandværkere*. Det udkom fra den 4. september 1826 og frem til 1842 i tre rækker med et toårigt ophold i midten af trediverne. Magazinet er et bemærkelsesværdigt vidnesbyrd om udviklingen af ny teknologi i første halvdel af det 19. århundrede. Hver årgang indeholdt omkring 500 sider tekst og illustrationer i form af tegninger og tekniske diagrammer. Stoffet kan inddeles i tre kategorier. Den mindste kategori omfatter originalt meddelt stof i form af beretninger, recepter og opskrifter fra læserskaren. Hertil kommer en kategori af redaktionelt stof, som regel i form af reportager, bekendtgørelser og kommentarer. Langt den største kategori omfatter referater af udenlandske meddelelser, som er hentet fra tilsvarende tidsskrifter, afhandlinger, leksika og aviser i Tyskland, Frankrig og England; altså det man i dag kunne kalde for teknologioverførsel.

Hastigheden af informationsstrømmen i Ursins Magazin kan illustreres med omtalen af "Den store mekaniske Vædekjørsel mellem Liverpool og Manchester i oktober 1829", som fremkom en måned efter begivenheden fandt sted. Reportagen byggede på oversættelse af de tre foregående udgaver af *Londons Mechanic's Magazine*, og bringer såvel beskrivelser af hele

I 1839 trykte G.F. Ursin sin forelæsningsrække om dampmaskinen i sit tidsskrift *Nyt Magazin for Kunstnere og Haandværkere* bd. 3, og naturligvis måtte han også præsentere Robert Stephensons dampvogn Raketten, som ses her.

forløbet som detaljerede tegninger af de tre deltagende lokomotiver. Et andet eksempel er tre artikler om "Daguerre's Opfindelse til at frembringe photogeniske Billeder", som blev bragt i august 1839, kort efter hans egen offentliggørelse af opfindelsen. I oktober og november bragte Magazinet så Daguerre's egen opskrift og beskrivelse af fremgangsmåden ved processen over tre numre.

Formidlingen af teknologi i form af bøger, magasiner og tidsskrifter rettede sig dog i stigende grad mod håndværkere og kunstnere. Den videnskabelige teknologi begyndte at dominere over håndværkets teknik, det skulle Ursin allerede sande i trediveerne. Han måtte i 1835 indstille udgivelsen af magasinet angiveligt på grund af økonomiske problemer. I stedet kastede han sig over arbejdet med at oversætte *Forelæsninger over Naturlæren af Heinrich Wilhelm Brandes* i fire bind, som var en populær indføring i naturvidenskaben, beregnet til undervisningsbrug. Magazinet blev dog

genoplivet to år senere som *Nyt Magazin for Kunstnere og Haandværkere*, der udkom indtil 1842.

Samtidig med Ursin virkede Ole Jørgen Rawert gennem et omfattende forfatterskab, hvor han blandt andet beskæftigede sig indgående med at beskrive og analysere landets industrielle forhold. Rawert var ikke primært optaget af teknologien, men af de statsøkonomiske forhold. Her så han teknologien som et brugbart middel til at skabe fremskridt og velstand i staten.

Mellem militær og civil Teknologi

Der foregik i løbet af 1800-tallet en omfattende sammenblanding mellem civil og militær teknologisk udvikling. Militæringenieurerne blev anset for praktikere, mens polyteknikerne blev regnet for teoretikere. Oprettelsen af den polytekniske Lærestanstalt i 1829 betød en tiltagende videnskabeliggørelse af teknologien i løbet af forrige århundrede. Gennem det teknisk-naturvidenskabelige gennembrud i industrien omkring århundredskiftet, sikrede de polytekniske kandidater sig efterhånden en central rolle i samfundsudviklingen.

Flere polyteknikere underviste dog samtidig på Lærestalten og Den militære Højskole. Både professor Johan Arndt Dyssel og hans efterfølger J.F.C.E. Wilkens underviste i maskinlæren begge steder. Det skete på grundlag af den konkret beskrivende metode fremfor gennem den matematisk abstrakte mekanik. Dyssel udgav allerede i 1830 *Læren om Haandværksredskaber og Haandværkstøi*, mens hans senere forelæsninger i maskinlæren i fyrreerne kom i flere bind til internt brug på Den militære Højskole, altså uden for offentlighedens rækkevidde. Wilkens oversatte omkring 1840 Karl Karmarschs *Lærebog i Metallernes mekaniske Technologie*, som han dog først udgav i en stærkt bearbejdet udgave i 1852. De polytekniske lærebøger antog et stadig mere matematisk abstrakt og specialiseret udtryk.

I 1885 udsendte Kaptajn i Artilleriet Frederik Wagner *Lærebog i Teknologi*, der var tænkt som en afløser til Karmarsch. Bogen var beregnet til undervisningen ved hærens Officersskole på Frederiksberg Slot, men udkom samtidig med civil anvendelse for øje. Værket var en generel mekanisk teknologi, der afhandlede teknikken i almenhed uden at skele til bestemte

formål. Den encyclopædiske metode bestod i en perfektionering af de konkrete beskrivelser af teknikken. Hvad der er bemærkelsesværdigt i denne forbindelse, var forfatterens definition af begrebet teknologi:

"Teknologien er Læren om Naturprodukternes Omdannelse til Brugs-gjenstande, dens Forhold til Industrien kan sammenlignes med Grammatikkens Forhold til Sproget." (Indledning)

Polyteknikken havde altså på dette tidspunkt over et århundrede fået udviklet et systematisk sprog, der byggede på beskrivelser af den industrielle udvikling. Sproget var præget af det didaktiske krav om eksakthed, entydighed og overførbarheden fra forfatter til læser. Der findes ingen fanfare for fremskridtet i en sådan teknologi. Her er kun sagligheden til stede, den rene tekniske prosa som præsenterer teknologien til internt brug af fagfolk. Med et eget sprog lever denne litterære fortælling videre i det tyvende århundrede. Den findes som genre i rendyrket form af brugsanvisninger, gør-det-selv bøger, instruktionsbøger, ståbier og manualer til konkrete produkter.

Ingeniøren synger med på fremskridtets melodi

I 1870'erne begyndte de polytekniske kandidater at udvikle en identitet som egentligt dannede og dermed kulturbærende stand i kraft af deres polytekniske videnskab. Derved kommer polyteknikerne til at virke aktivt i besyngelsen af fremskridtet. Selvbevidstheden blandt polyteknikerne var voksende, de begyndte at repræsentere fremskridtet i sig selv. Det kom til udtryk i det glade studenterliv omkring Polyteknisk Forening, og det fandt afløb i opførelsen af adskillige operaer, operetter og revyer. Blandt andet opførte polyteknikerne operetten *Den skønne Magdalene* med Henrik Pontoppidan i hovedrollen. Splittelsen mellem teknik og kultur er tydelig hos Henrik Pontoppidan, som indstillede sit polytekniske studium kort før afgangseksamen og i stedet valgte en livsbane som forfatter. Hovedpersonen i hans gennembrudsroman *'Lykke - Per'*, (1898 - 1904), er polytekniker og får sit virke som ingeniør. Pontoppidan forlener her det moderne gennembruds primære skikkelse med en kulturel fernis og identitet. Myten om polyteknikken som fremskridtets bannerfører blev bygget op i litteraturen i disse år. Johs. V. Jensen besang fremskridtets storhed i *Den gotiske Renaissance*

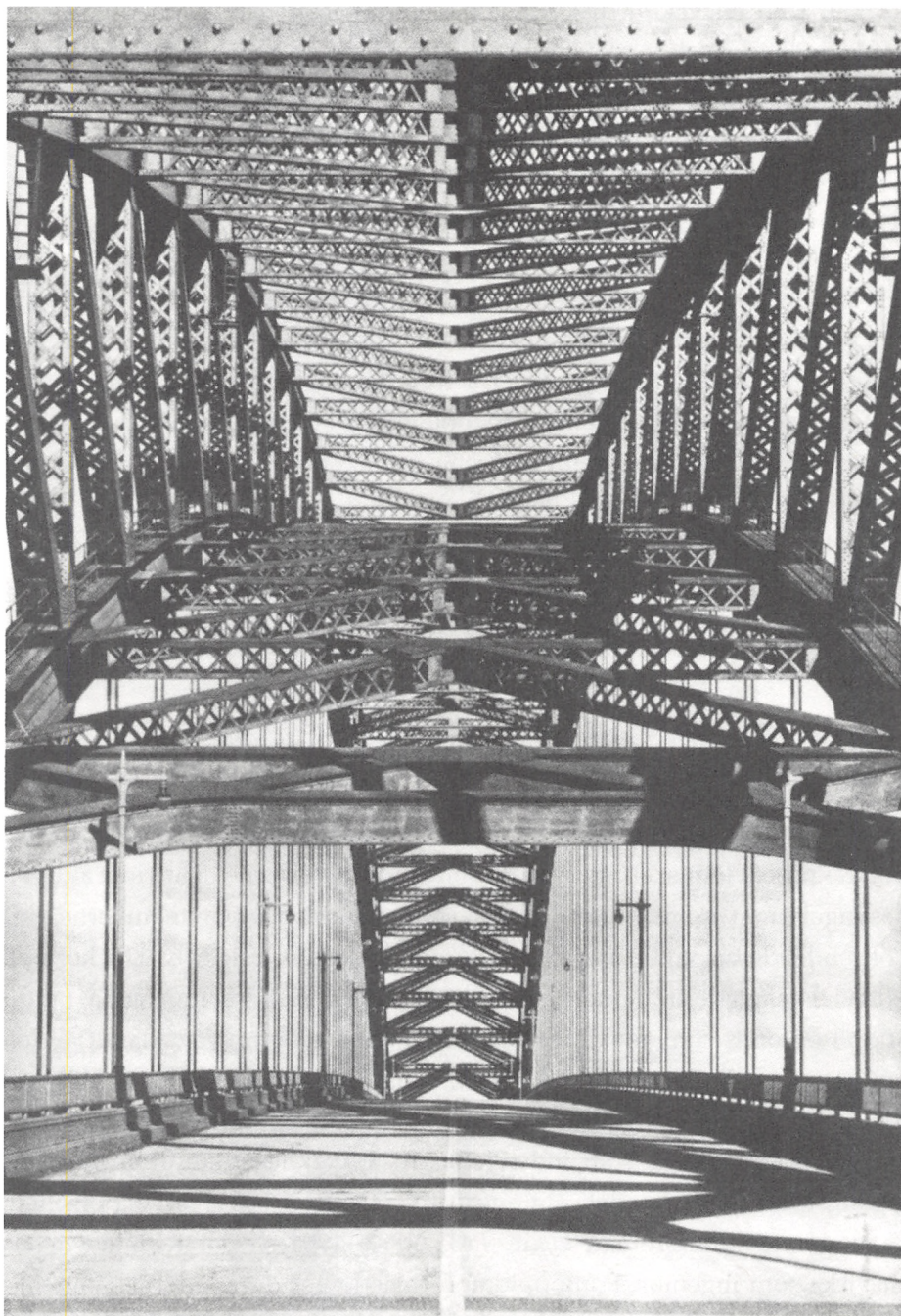

Foto af Kill van Kull-broen fra bogen *Teknikkens vidundere i fartens tidsalder* af Edgar B. Schieldrop (dansk udg. 1953), som godt illustrerer, hvordan teknik og ingeniørarbejde er blevet præsenteret som fascination.

fra 1901, som delvist er en fascineret reportage fra Verdensudstillingen i Paris i 1901, der også havde Eiffel-tårnet som vartegn.

Fascinationen af det teknologiske fremskridt trænger ind i drenge og ungdoms-litteraturen efter århundredskiftet. Karakteristisk er tyskeren Bernhard Kellermanns ingeniørroman *Tunellen* fra 1912, som kom i dansk oversættelse året efter og blev genudgivet som Tranebog i midten af treserne. En fortættet spændingsroman om det umulige projekt at grave en tunnel mellem den nye og den gamle verden. Efter talrige tilbageslag lykkes kampen mod naturkræfterne med enorme tab, fordi den ledende ingeniør er den stædigste. I tusindvis af arbejdere omkommer undervejs, ligesom ingeniøren selv må ofre kone og barn på fremskridtets alter for at kunne gennemføre linien fra kyststation til kyststation. En kulørt drengeroman. Men immervæk noget der kunne anspore drengesindet og give læselyst til de mere seriøst anlagte teknikhistorier, ingeniør- og opfinderbiografier, som blandt andre Helge Holst, Poul la Cour og Povl Vinding var forfattere af.

De nyttige bøger handler om det teknologiske fremskridt. De forskellige litterære genrer, fra den polytekniske fortælling til den tekniske sagprosa, er opfindernes frontberetninger fra den moderne samfundsudvikling. Præsentationer og repræsentationer, der henter deres stof i teknikkens stadige forvandling og udbredelse i samfundet. Uden ny teknik ingen ny fortælling. På den måde er det blevet fortællingen om samfundets tekniske fremskridt, der skaber selve grundlaget for at forstå et fænomen som teknisk forandring.

Menneskeandens Sejre

I 1904 udgav bibliotekar Helge Holst i et samarbejde med højskolelærer på Askov, Poul la Cour, en populær bog, der handlede om det tekniske fremskridt. Det var en polyteknik i ordets bedste forstand, da den afhandlede alle former for teknik. Bogen tog afsæt i nu'et, hvor den beskrev teknikkens funktionsmåde - the state of art. Hertil blev der lagt en historisk berettende dimension, som forklarede teknikkens naturvidenskabelige forudsætninger og revolutionerende betydning. Med den kraftfulde og lidt højstemte titel, *Menneskeandens Sejre*, signalerede forfatterne både tidsånden omkring århundredskiftet og talte direkte til ungdommens begejstring og fantasi. Med

undertitlen, *Opfindelsernes Historie i Omrids*, blev læseren sporet direkte ind på teknikens centrale betydning for udviklingen af historien. Med forfatternes egne ord i Indledningen gjaldt det om, at fæstne "Blikket paa de Vanskeligheder og Hindringer, der har været at overvinde, og paa de Opfindelser, gennem hvilke Sejren er vundet".

De postmoderne fortællinger om fremskridtet

Efter første verdenskrig har udviklingen spoleret forehavendet at beskrive teknikken grundigt, fuldstændigt og med almen nytte for øje. Det lader sig ikke gøre at orientere bredt og dækkende om teknikens funktion og fremskridt. Den nyeste udgave af Helge Holst's *Opfindelsernes Bog* fra 1924 er slutstenen. Selv "under medvirken fra adskillige Fagmænd", som det stadig hed på titelbladet af de fire tykke bind, måtte ambitionen demonteres. Præsentationen af teknikens funktion og repræsentationen gennem fortællingen om fremskridtet var endegyldigt blevet adskilt af udviklingen selv i form af den videnskabelige arbejdsdeling. Den polytekniske fortælling er offer for den specialisering, som teknologien har udvirket. Lærebøgerne er blevet monografier og gennem det matematiserede udtryk, er de blevet ulæselige for lægmand. De nyttige bøger henvender sig nu til specialisten med den snævre horisont. De er altså ikke længere *polytekniske*.

Den polytekniske tradition er næsten ophørt som genre efter 2. verdenskrig. Nu og da forsøger litteraturen et come back, som regel med en begrænset fortælling til et enkelt bind, som Umberto Eco's og G.B. Zorzoli's *Opfindelsernes Historie. Fra stenalderen til de kunstige satelitter*, et lærd populærværk fra 1962. En polyteknisk fortælling med danske forfattere *Skruen uden ende* har set dagens lys så sent som i 1990. Fremskridtet har gjort den polytekniske fortælling til en historisk anakronisme.

Ambitionen at sætte hele verden på udstilling er opgivet. Hvad er nytten af polyteknikken, når ingen fornuftige mennesker længere tror på, at fremskridtet er styret af en højere fornuft. Udviklingen kan derfor dårligt forudses eller forudsiges. At styre den er blevet helt umuligt. Teknologiens fremskridt er blevet for mangfoldige, uforudsigelige og katastrofale til at kunne rummes i én stor historie. Der må stadig flere historier til for at kunne præsentere de tekniske spørgsmål på dækkende måde. Industriens Tænke-

tanke og offentlighedens ekspert-grupper producerer i dag betænkninger som svar og modsvar på alt muligt. Det vigtige spørgsmål er forlængst druknet i mængden af ligegyldige svar.

Repræsentationen af teknologien som et fremskridt strømmer i dag fra uventede kilder. Fremskridtsoptimismen som ideologisk konstruktion er brudt sammen efter den 2. verdenskrig. Fortællingen om fremskridtet er degenereret til ren fascinationshistorie, gerne skåret over læsten først og størst, højest, hurtigst og mest mageløs. I den populære offentlighed antager teknologiens fascinationsformer en nærmest uanstændig, pornografisk karakter. Fokuseringen sker udelukkende på selve akten, mennesket fremstår som staffage, påskud og pynt. Afbildningerne ses i de mest forskruede positioner og halsbrækkende stillinger, som kameraet indtager i voyeristisk øje-med. Den glittede og farvestrålende æstetik i magasinerne med *Alt om både, -biler, -Hi Fi og -computere*, præsenterer sig som var det *Week-End Sex* og *Rapport*. *Illustreret Videnskab* og *Cupido* ligger fint sammen på disken i kiosken.

Fascinationen af teknologien pakkes nu om stunder ind i elektronikens vidunderlige verden. PH's Danmarksfilm om fremskridtet vakte anstød, da den kom frem i trediveerne. I dag virker den temmelig harmløs. Der sker en tilpasning til det moderne i efterkrigstidens danske lystspil. Morten Korch og Dirch Passer-film beskriver opbruddet fra de traditionelle livsformer, set gennem fremskridtets tilsynkomst på arenaen. TV-alderen bringer udviklingen ind i dagligstuen. Poul Hammerich's store Danmarkskrønike på fjernsyn fortæller frivilligt og ufrivilligt, hvordan moderniseringen er skredet frem i efterkrigstiden. Teknologien er blevet indfældet i fortællingen.

Hvad er nytten af de nyttige bøger, når diverse computerspil forhandles både over og under disken. Nyttige bøger skal virke opdragende. Elektronikens fantastiske univers er en leg, som troligt lover, at det er bedre her end i den virkelige verden. Ja, at dette faktisk nærmest er den virkelige verden, blot man følger brugsanvisningen. På denne måde skaber teknologien til stadighed sin egen fortælling og danner sin egen offentlighed i takt med samfundets modernisering. Teknologien stiller bestandigt sine fremskridt ud til beskuelse.

Eco, Umberto, Zorzoli, G.B.: *Opfindernes Historie. fra stenalderen til de kunstige satellitter*, 1962.

Nielsen, K., Nielsen, H., Siggaard Jensen, H.: *Skruen uden ende*, 1990.

Arkitektur i bøger

af Hakon Lund

Den danske Vitruvius

Arkitekturhistorie i Danmark begynder på Det kongelige Bibliotek. Den 18. oktober 1752 hjemlånte hofbygmester Lauritz de Thurah store dele af en afskrift af Resens *Atlas Danicus*, så han kunne fortsætte sine bestræbelser på at udgive flere bind af *Den danske Vitruvius*, hvoraf der allerede var kommet to i henholdsvis 1746 og 1749. Uagtet Resens værk i mange måder er uvurderligt som kilde til vor viden om dele af den ældre danske arkitekturs udseende, takket været bindet med illustrationer til atlasset, må dette dog karakteriseres som et topografisk værk. Hofbygmesteren angav med brugen af den romerske arkitekt Vitruvius' navn, at han lagde vægten på bygningerne. Vitruvius var blevet et pseudonym for arkitektur efter, at man i slutningen af det 15. århundrede for første gang havde udgivet hans lærebog i bygningskunst, en foliant fra 1486. Den fik talrige efterfølgere, og arkitekter kappedes om at illustrere værket udelukkende med teksten som udgangspunkt, idet oprindelige tegninger ikke kendtes. Teksten, som var på latin, kendtes heller ikke i original, men i en afskrifters afskrift cirka syvhundredede år yngre end Vitruvius selv. Ret hurtigt bestræbte man sig på at oversætte bogen til mere alment forståelige tungemål, naturligt nok tidligt til italiensk ved Daniele Barbaro, en veneziansk adelsmand, i 1567. Han havde allerede elleve år tidligere befordret en latinsk udgave i trykken, illustreret af ingen ringere end Andrea Palladio. En tysk oversættelse udkom faktisk før den italienske, allerede i 1548 i Nürnberg ved Walter Rivius, først hundrede år senere kom franskmændene med, endnu senere englænderne.

Disse sidste var de første til at tage Vitruvius' navn forfængeligt i et

værk om deres egen bygningskunst med *Vitruvius Britannicus* af Colen Campbell, som udkom mellem 1715 og 1731 i tre bind. Thurah havde som ung været i England og kan ikke have undgået at se værket der, hvorfor det må antages at have været hans umiddelbare inspiration til den danske pendant.

Alle kendte manuskripter fra hofbygmesterens hånd findes i biblioteket, berømtest er vel det tredie bind af *Den danske Vitruvius*, som forfatteren ikke fik set udgivet. Mens de to første bind nogenlunde holder sig til sagen, arkitekturen, breder uklarheden om formålet sig i det tredie, der antog karakter af et topografisk værk, som må anses for at være indledningen til en serie bind, der skulle slutte med et tiende, hvor det ganske Danmark blev gennemgået. Man kan ærgre sig eller lade være over den manglende udførelse. Ethvert værk vil, hvor vidtløftigt det end er, naturligvis meddele vigtige ting om sin samtid, men hvis Thurah havde haft held, som han havde agt, ville der være blevet endog meget langt mellem de arkitekturhistoriske snapse.

Thurah sigter i sit forord til første bind udtrykkeligt mod udlandet, når han begrundet oversættelserne af teksten til fransk og tysk med, at vi ingenlunde har grund til at skamme os over vore bygninger, der sagtens kan tåle at blive vist frem. Han er således måske den første der vil sætte dansk arkitektur i relation til udlandets, omend han ikke i sin øvrige tekst befatter sig med at drage sammenligninger. Han skildrer sit lands arkitektur, først og fremmest i billeder, og er sig denne begrænsning bevidst, arkitekturhistoriker er han ikke, men uvurderlig som den der bidrager med kildemateriale.

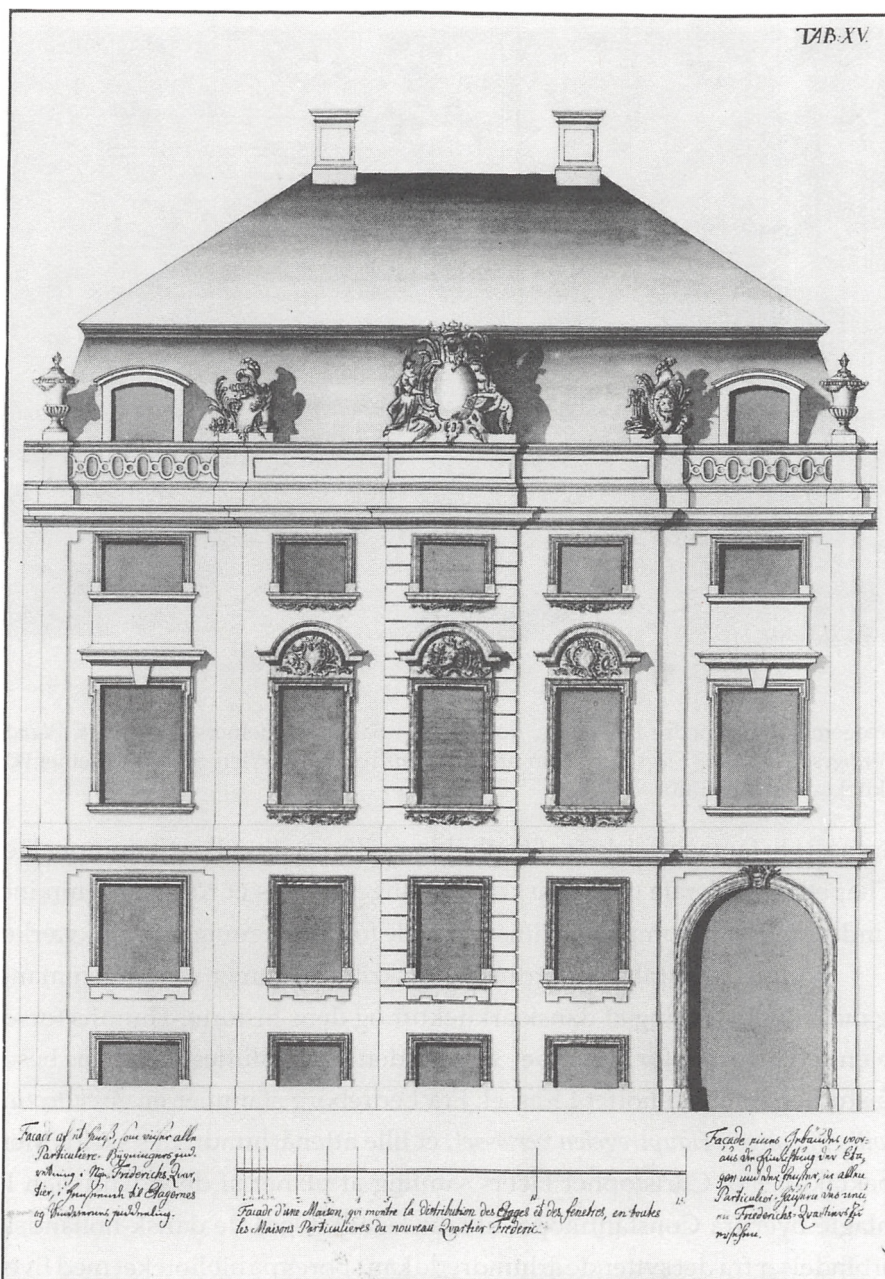
Udenlandske påvirkninger

Før Det kgl. Akademi for de skønne Kunster i 1754 begyndte på at uddanne arkitekter i Danmark, fandtes kun den mulighed, at man benyttede sig af ingeniørkorpsets tilbud, hvilket var det Thurah havde gjort selv. Det er derfor ikke sandsynligt at Det kongelige Biblioteks arkitekturtraktater har haft noget betydning for uddannelsen, hverken før eller siden, men må betragtes som led i kongens egne interesser. Knud Voss har i Partikulærkammerets arkiv undersøgt, hvilke bøger kongehuset købte af den art i 1730erne, og det må anses for sandsynligt, at netop disse er indgået i biblioteket. Ser man på titlerne er det værker som Paul Deckers *Architectura Civilis*, Johann Bernhard Fischer von Erlachs *Entwurf einer historischen*

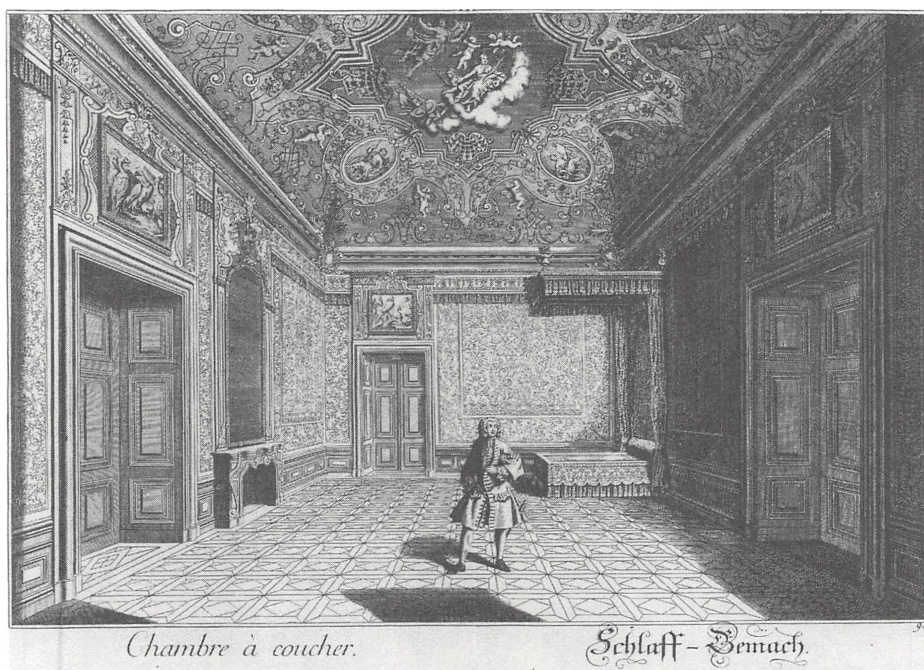
Architectur, Leonhardt Christoph Stums omfangsrige værker om alle civilarkitekturens aspekter samt Salomon Kleiners pragtværk om prins Eugen af Savoyens Belvedere i Wien *Wunderwürdiges Kriegs- und Siegslager ... oder Abbildungen der Hoff-, Lust- und Gartengebäude dess ... Durchl. Fürsten und Herrn Eugenii Francisci Hertzogen zu Savoyen und Piemont ...* som udkom 1731f. Disse bøger måtte de unge arkitekter som Thurah og Eigtved rejse til udlandet for at stifte bekendtskab med og deres bygninger i Danmark som Eremitagen, Hirschholm slot og Christiansborg bar tydeligt præg af dette.

Samtidig med Salomon Kleiners forevigelse af Belvedere, et af barokkens hovedværker, indledte en venezianer ved navn Giovanni Battista Piranesi i Rom et livsværk, der skulle blive indledningen til den nyklassicisme, der skulle blive enerådende i næsten et århundrede. I pragtfulde kobberstikværker, til tider af skrækromantisk præg, åbnede Piranesi samtidens øjne for Roms storhed og bearbejdede i sine billeder de antikke ruiner, så deres pragt og udsagn om antikken slog afgørende igennem. I *Alcune Veduti di Archi Trionfali* fra 1748 markedsføres interessen for dette evige arkitektoniske motiv, der ikke mindst blev et af nyklassicismens foretrukne motiver. Uagtet deres udprægede pittoreske kvaliteter, fik Piranesis kobberstik overvældende indflydelse på samtidens arkitekter og deres syn på den romerske fortids monumenter. Hans søn Francesco fortsatte faderens bestræbelser, men ofte i mere koldsindige stik, der også redegjorde for fundenes planer og opstalter, som det ses i *Teatro di Ercolano*, som udkom i Rom i 1783.

En "dansk" udgivelse er i hele sin form direkte afledt af Piranesis værker. Den franske arkitekt Nicolas-Henri Jardin var stipendiat på det franske akademi på corsoen i Rom i 1740erne, netop som venezianeren arbejdede på sine stik af den evige stad. Jardin blev i 1755 kaldt til København for efter Niels Eigtveds død at opføre Marmorkirken, hvoraf kun fundamenterne var lagt. Efter at have gjort adskillige projekter til kirken, blev det sidste endelig approberet af Frederik V. Arkitekten offentliggjorde sine tegninger i *Plan coupes et élévations de L'église royale de Frédéric V* i en samling kobberstik, hvis teknik tydeligt var afledt af Piranesis. Helt klart står denne afhængighed af det italienske forbillede i to stik i bogen, som ikke har noget med kirken at gøre, men som er eksempler på hvad Jardin foretog sig i Rom. Her er der ikke blot teknisk men også motivmæssig sammenhæng med

Tab. XV i L. Thura's *Den danske Vitruvius*, Bd. III. Lauritz de Thurah's eget hus i Amaliegade 25, som stadig findes. Arkitekten har diskret undladt at nævne, at bygningen var opført efter hans egne tegninger eller tilhørte ham. Den håndskrevne tekst lyder: "Facade af et Huus, som viiser alle Particuliere-Bygningens indretning i Nye Friderichs Quartier, i Henseende til Etagerne og Vinduernes Inddeling."

Sovegemak i Det nedre Belvedere, kobberstik i Salomon Kleiners pragtværk *Wunder Würdiges Kriegs- und Siegs-Lager*, om prins Eugens residens i Wien. Selv var Kleiner ikke arkitekt, men illustratør.

Piranesi i to fantasiprojekter af henholdsvis "Projet d'un Pont Triomphal" og "Chapelle Sépulcrale". I Håndskriftafdelingen findes et rød maroquin indbundet bind, som rummer Jardins originale forlægstegninger for stikværket.

Foruden Thurahs og Jardins håndskrifter rummer samlingen mangt og meget til belysning af dansk arkitektur og dens historie. Thurahs forsøg på en selvbiografi, for eksempel, omend den brat afsluttes med hans besøg på studierejsen ved hoffet i Kassel. Fra Ledreborg stammer en *Architectura civilis in einigen Hauptregelen verfasst*, et lille attenårhundredes skrift. Mere spektakulær er Christopher Heers samling af planer af de af Christian IV anlagte byer fra Constantinopel til Glückstadt. Også de dansk-hollandske forbindelser fra det syttende århundrede kan spores på biblioteket med Evert Janssens tegning i Billedsamlingen til Skanderborg slot. Denne samling rummer vigtige vidnesbyrd om dansk arkitektur og vore forbindelser til udlandet. Frederik V's atlas med sine over 50 folianter er en guldgrube i så henseende. Centralt står bindene om hertugdømmerne og kongeriget; de

rummer arkitekturtegninger og prospekter fra tiden mellem ca. 1720 og 1760, der må være blevet samlet ind viden om i arkitekternes beholdninger og kongehusets samlinger. Overlandbygmester Kriegers pyntelige planer fra 1720-erne af haverne ved Fredensborg, Frederiksborg og Rosenborg ses her sammen med Nicolas-Henri Jardins udvidelsesforslag til Fredensborg fra 1760.

Tegninger til støttet i Berlin er også blandt bindets klenodier, de blev sendt som gave til Christian VI fra den prøjsiske konge. Slig høflighed skulle gengældes, hvorfor der i generalbygmester Elias David Häussers tegnestue produceredes et flot sæt af tegningerne til Christiansborg. Da prøjserkongen døde forinden afsendelse kunne finde sted, blev tegningerne her i landet, hvor de nu kan ses på Nationalmuseet.

En måske mindre velovervejet kommandoraid mod ingeniørkorpsets arkiver, vist engang i tyverne, skaffede biblioteket en stor samling tegninger til fæstninger og militære bygninger i tidligere danske besiddelser som hertugdømmerne og de vestindiske øer mv. De fjæler sig nu lidt fremmedartede blandt de mange civile anlæg, som et eksempel på tyvernes mærkværdige trang til uhistorisk fremfærd, når det gjaldt om at skaffe sig materiale på andre samlingers bekostning.

I 1830erne var det forresten gået den anden vej, da Just Matthias Thiele behjertet begyndte at udskille de blade, som til sidst skulle blive til den kobberstiksamling, som biblioteket måtte afgive til Kunstmuseet. Her var der selvfølgelig ikke tale om arkitektur, men først og fremmest om billedkunst. Dog blev en for dansk arkitekturhistorie vigtig samling ladet tilbage i Billedsamlingen, nemlig Müllers Pinakotek, måske den kvalitetsmæssigt fornemste samling danske kobberstik fra det attende århundrede. Forsåvidt er det en samling til landets historie i bred forstand, men med de mange arkitektoniske og topografiske stik har den været meget søgt af arkitekturhistorikere.

Havekunst

Selv om beklageligt mange af bibliotekets fine bøger om havekunst er blevet deponeret på Danmarks Veterinær- og Jordbrugsbibliotek, er der dog værdifulde folianter tilbage. Fra 1647 stammer Hans Razmussøn Blocks *Horticultura Danica*, måske det vigtigste kildeskrift til tidlig dansk havekunst, der sikkert skylder et billedværk som Johannes Vredeman de Vries *Hortorum*

vidiariorumque ... (1583) ikke så lidt, om ikke netop ved sit beskedne udseende, så dog gennem indholdet. En anden dansk-udenlandsk parallel kan spores i en vis sammenhæng mellem *Ideenmagazin für Liebhaber von Gärten Englischen Anlagen ...*, en serie påbegyndt i 1799, og vor egen slotsgartner Johan Ludvig Mansas *Udkast til Hauge-Anlæg i den engelske Smag ...*, som ovenikøbet udkom året før det tyske magasin. Mansas tynde bog, som for tiden noteres til skyhøje priser i engelske antikvarkataloger, rummer sart farvelagte stik af en række ideale eksempler på haveanlæg.

Arkitekturtraktater og lærebøger

Fra det attende århundredes midte og fremefter begynder der at vise sig talrige arkitekturtraktater og lærebøger, der af ydre på ingen måde kan kappes med de ældre, royale bind. De har titler, der fortæller hvorfor de er beskedne: *Encyklopädie der bürgerlichen Baukunst* eller *Anweisung zur Bürgerlichen Baukunst* eller *Traité d'architecture pratique*, simple lærebøger til brug ved undervisning.

I 1820ernes begyndelse startede overbygningsdirektør C.F. Hansen udgivelsen af egne værker i kobberstik. Det skete i hefter, som med mellemrum bragte et antal planer, snit og facader foruden perspektiver og detaljer af Christiansborg, Råd- og domhuset på Nytorv og Vor Frue kirke, men også gengivelser af hans bygninger for private i Altona og Holsten. Allerede C.F. Harsdorff fik lavet nogle stik som forberedelse til en sådan bog, men det blev ved forsøget. I udlandet havde især englændere som W. Thomas, William Chamers og John Soane forlængst givet bolden op, men også i Tyskland havde Karl Friedrich Schinkel påbegyndt udgivelsen af egne værker omtrent samtidig med Hansen.

Til studiet af arkitektur i videre omfang findes iblandt Billedsamlingens ældre fotografier, især fra den nære Orient og Ægypten, optagelser af stor sjældenhed og med den skønhed, der følger af, at fotografen tog sin tid, påtvunget af apparaturets omstændelighed og primitivitet.

Uagtet at tidernes skiften forlængst har medført, at litteratur og materialer til studiet af arkitekturen nu anskaffes andre steder, vil Det kongelige Biblioteks samlinger bestandig være uundværlige til samme formål.

Børnebøger i Danmark

af Vibeke Stybe

Børnespejlet

I år er det 425 år siden, at det første skrift for børn udkom på dansk: *Børne Speigel* af Niels Bredal. Bogen udkom i Vejle i 1568, og ligesom den første danske ABC, man kender fra 1591, er den trykt hos Mads Vingaard.

I forordet henviser Bredal til den store humanist Erasmus af Rotterdams bog på latin om, hvordan børn skal "optugtes i Guds frygt og ærlige sæder." Men det er få, skriver Bredal, som holder deres børn i skole og endnu færre, som lader dem lære latin: " Der fore haffuer ieg (eders Børn besynderlige til tieniste) vdschreffuit paa Danske Rim nogen de fornæmmeligste Lærdomme ..."

Bredal blev, efter en tid at have været munk og skolemester, rektor for latinskolen i Vejle. Her har han bl.a. haft Anders Sørensen Vedel som discipel. *Børnespeigel* er ikke en oversættelse af Erasmus af Rotterdams bog; den adskiller sig bl.a. ved at være skrevet på vers. Nogen morskabsbog er den dog langt fra, den er en lærebog i, hvordan børn skal opføre sig. Lige fra morgen til aften er der regler for et dydigt levned. Om aftenen står der bl.a. (gengivet med vor tids retskrivning):

"Lig ret i sengen og ikke krum,
Fortrykke ej din staldbroder, giv ham rum.
Læg dig først på den højre side, det er sund,
Væn dig til at sove med åben mund.

- - -

Trænger dig en fjært? Lad hende gå,
Ellers må du forvente dig sygdom og skade.

De lemmer naturen byder at hylle,
Denom skal du skjule og dylle (dølge),
Vær som folk og ikke som fæ,
At hver mand haver ikke af dig spot og spe."

Belæring og gudsfrygtighed er indholdet i de tidlige bøger for børn, og illustrationerne er af religiøs art. I *Børne Speigel* er der kun to træsnit, som viser Jomfru Maria med barnet og Kristus på korset.

Billeder og belæring

En af de første bøger med mange træsnit er *Orbis Pictus* (Verden i billeder) af Johann Amos Comenius. Den udkom første gang i Danmark i 1672 med titlen: *Den gandske Verden fuld af de Ting, som kand sees og sandses afmaled*. Comenius ville belære børn med billeder og samtidig lære dem sprog. Den er tænkt som en skolebog; der er over 150 træsnit, som viser dagliglivet og det kulturelle liv på den tid. (Endog billedet af en sjæl kan man finde). Den fik stor betydning og en lang levetid. Goethe skriver f.eks., at den hørte til hans kæreste billedskatte.

Et utal af billeder findes også i *En liden Billed-Bibel*, der først udkom på tysk i 1684. På dansk udkom den første gang i 1710. Bogen indeholder en lang række bibelske billedrebusser og smårim. Ikke mindre end 800 træsnit har børn kunnet studere. De små børn har kunnet bruge bogen som en slags pegebog, og de større har moret sig med at løse rebusser og lære rimene. Billederne spænder vidt: dyr, soldater, skøger, engle, den himmelske fader og satan, som man skal vogte sig for: "Vaager imod Satans Spil, Som Guds Børn opsluge vil."

Underholdende var også de mange illustrerede udgaver af Æsops fabler med "Nyttelige Dyds-Lærdomme" og "indrettet efter den Kiere Ungdoms Begreb."

Oplysningstiden

Med oplysningstiden begynder i slutningen af 1700-tallet børnebøger for

Opslag fra CCLII Udvalde og med 800 Billeder udlagde Bibelske Hoved-Sprog eller en saa kaldet liden Billed-Bibel benyttet til forfriskelse; og ungdommen til nytte at den derved må lære at nefne en hver ting med sit rette navn og uden nogen møje at erindre sig den hellige skriffts sprog. Oversat af det tydske tungemaal. Kbh. 1710.

alvor at dukke op. Mest berømt af alle er *Campes Robinson den Yngre* (tysk udg. 1779-80, da. udg. 1784-85) med to kobberstik. Titelkobberet viser en fader, omgivet af lyttende børn. Kobberstikkunstneren Daniel Chodowiecki lavede her et portræt af Campe som den fortællende fader, der moraliserer og samtaler med børnene, mens han fortæller den spændende historie.

I Danmark gjorde enkelte kobberstikkere sig gældende; men kun få inden for børnelitteraturen, og da ofte anonymt.

Oversættelser og efterligninger af udlandets bøger dominerede langt ind i 1800-tallet. Man skal lede længe efter originale danske børnebøger, og alt stof for børn betragtedes som fællesgods, man frit kunne benytte.

De fleste af tidens børnefortællinger handlede om uskyldsrene dydsmønstre til efterfølgelse og afskyvækkende skræmmebilleder til advar-

sel. De bar titler som *Tag dig i Agt!* eller slet og ret *Ulykkes-Historier for Børn*. Her indtræffer ulykken som en rimelig straf for ulydighed.

Naturhistorisk belæring gik ofte side om side med moraliserende småfortællinger og samtaler. En lille børnebog, der må være helt dansk er O. Buchholms *En Faders Vandring med sine Børn fra Kjøbenhavn til Brede* (1817). Den er forsynet med otte håndkolorerede kobberstik, og børnene orienteres her på en underholdende måde i naturhistorie og botanik. - De danske bøger i denne periode er som regel beskedne i udstyr og bærer præg af de dårlige tider, der herskede i landet.

H.C. Andersen

På ét punkt har Danmark dog sat sig originale og varige spor i den internationale børnelitteratur. Da H.C. Andersen i 1835 udgav sit første hefte *Eventyr, fortalte for Børn*, var der kun få, der anede, at dette var noget ganske specielt.

Eventyrforskningen, især brødrene Grimm, havde vist vejen for H. C. Andersen, der begyndte med at genskabe eventyr, han havde hørt i sin barndom: Fyrstøjet, Lille Claus og Store Claus m. fl. Folkemindeforsker var H.C. Andersen ikke, men han fortalte eventyr på sin egen helt specielle og humoristiske måde, og han digtede også nye eventyr. Han står i dag som en af de allerstørste fortællere og er kendt over hele verden.

Det var i Tyskland i 1848, at et bind af hans samlede eventyr udkom første gang med illustrationer af Vilhelm Pedersen. Først året efter udkom eventyrene med de kendte og elskede illustrationer på dansk.

Eventyr havde for alvor holdt deres indtog i børnelitteraturen i forrige århundrede, hvad enten det var bearbejdede folkeeventyr eller kunsteventyr.

H.C. Andersen havde sans for børnelitteratur. Interessant er det, at han i 1847 har købt den første danske udgave af *Den store Bastian*, som i de første udgaver hed *Vær lydig!* H. C. Andersen købte denne epokegørende billedbog til "Lille Anna og Ingeborg, de Smaabørn af Lind og Louise". Der er en morsom dedikation i bogen med et lille vers af H.C. Andersen. På omslaget har de collinske børnebørn skrevet "ÆV!" De forærede senere bogen til Odense Museum.

Klassiske billedbøger

Den store Bastian, som er skrevet af den tyske læge, Heinrich Hoffmann, blev straks en enorm succes. Den udkom i Tyskland i 1845 med titlen: *Der Struwwelpeter*, den figur, som på dansk fik navnet "Fugleskræmslet", hvorfra man bl.a. husker stroferne: "Hvo ej rede la'r sit Haar, sine Negle skjære. Han til Spot som Konrad staaer, Øgenavn maa bære." - Den danske oversætter, Simon Simonsen, tilføjede tre helt nye danske historier: Historien om Speiledukken, Historien om Rikke Slikmund og Hanne i Maanen. Hvem, der har illustreret dem og overført Hoffmanns tegninger, vides ikke.

En anden dansk børnebogsklassiker blev *Fabler for Børn*. Af H.V. Kaalund og J.T. Lundbye (1844). Det er ikke æsopiske fabler, men små børnedigte, der fortrinsvis handler om dyr. Kaalund og Lundbye blev inspireret af Joh. Wilh. Hey's tyske børnefabler (1833-34) med Otto Speckters illustrationer. Lundbyes illustrationer gjorde Kaalunds digte til en ægte dansk børnebog. Her finder man den danske bondegård, en dansk milepæl på vejen og en kæmpehøj på marken. - Men bogen var uden farver og solgte dårligt. Derfor lod forlæggeren restoplaget håndkolorere, og Lundbye måtte selv kolorere et eksemplar som forlæg. I et brev skriver han, at det var et grueligt hoveriarbejde. - Senere blev digtene læsebogsstof, og mange børn har kunnet dem udenad.

Hvorledes Dagen gaaer for lille Lise af Lorenz Frølich blev trykt første gang i Paris, hvor Frølich boede i mange år og udgav en lang række billedbøger (ca. 100) sammen med den franske forlægger P.-J. Hetzel. Kun tre blev udgivet på dansk. *La journée de Mlle Lili* blev en stor succes og udkom i 1862 - først året efter på dansk. Den korte tekst, der ledsager billederne, er skrevet af "En Fader", et pseudonym for P.-J. Hetzel. Tegningerne viser Frølichs egen lille datter og var oprindelig skitser, som han sendte hjem som julegave til sin mor. I 1889, hvor Frølich boede i Danmark, udkom billedbogen i en helt ny udgave og trykt i farver. Den versificerede tekst blev skrevet af Ernst v. der Recke.

Peters Jul fra 1866 fik stor kulturel betydning. Der var ikke faste juletraditioner i Danmark på den tid, og ordet julemand kendtes ikke. Den lille, beskedne julebog har en delvis koloreret billedfrise, der er tegnet af Pietro Krohn og Otto Haslund. Versene er af Johan Krohn. Det har vist sig, at omslaget er kopieret efter tyskeren Moritz von Schwinds billedark om den uvel-

komne Hr. Vinter, hvis skæg er frosset til istapper. Heller ikke bogens specielle form, skåret til efter "julefars hætte", er original, men kopieret efter en lille bog, der udkom på engelsk i Tyskland ca. 1859. - Brødrene Krohns forældre havde opholdt sig en årrække i Tyskland, og de juleskikke, de lærte at kende, bragte de med hjem til Danmark. Hos familien Krohn blev julen fejret efter alle kunstens regler. - Bogen lå færdigtrykt i 1865; men blev først solgt ved juletid næste år. Brødrene Krohn var flove over "dens Kjælderudseende", men gav alligevel til sidst deres samtykke, så den kunne sælges.

Omend 1. udg. af *Peters Jul* har et fremmedartet udseende, er indholdet dansk. I 1870 blev *Peters Jul* til en statelig billedbog. Teksten blev udvidet, og Pietro Krohn lavede helt nye illustrationer i træsnit. Først fra nu af blev den alle børns julebog og en elsket klassiker, der er blevet moderniseret og genillustreret flere gange. Med Frants Henningsens illustrationer i 1889 blev den trykt i farver. Sidst blev *Peters Jul* i 1942 illustreret af Herluf Jensenius.

Den farvetrykte billedbog havde for alvor holdt sit indtog. Ikke altid var farvetrykket lige vellykket; men i *Aarets tolv Maaneder* (1866), der blev tegnet af C. Aagaard, B. Olsen og V. Rosenstand, er farvetrykket fint udført hos Em. Bærentzen og Co. De tolv billedsider viser, hvad der karakteriserer hver måned. I april er der flyttedag, og "med Sengehalm man raaber". December-billedet viser fem situationer fra julen. Juletræet tændes, og gaverne bringes ind i stuen. Grangrene slynger sig ind imellem billederne.

Forlæggerne kappedes nu om at udgive farvestrålende billedbøger, både af danske kunstnere, men også importerede billedbøger, ofte i dårligt farvetryk. Det var især folkeeventyrene, der måtte holde for, og bøgerne vakte undertiden mishag. Danske billeder til danske børn var parolen i 1880'erne.

To forlæggere, Ernst Bojesen og Alfred Jacobsen, gjorde en stor indsats. Billedtryk var deres speciale, og de kaldte deres forlag for kunstforlag. De var drevne forretningsmænd og kappedes om børnenes gunst. Ernst Bojesen udgav fra 1884 *Børnenes Juleroser*, og fra 1887 fulgte Alfred Jacobsen efter med *Børnenes Julegave* i samme stil. Alfred Jacobsen udgav også fra 1890 serien *Danske Billedbøger* for at fortrænge "de Masser af slette Billedbøger, som aarlig tilføres vort Land, og som kun ødelægger Børnenes Smag og Forstaaelse." Dette nationale initiativ blev hilst med begejstring.

Også den illustrerede børnefortælling og børneroman vandt frem. I

Chr. Erichsens serie *Børnenes Bogsamling* fra 1896 er bøgerne rigt illustreret af danske illustratører. Poul Steffensen var Chr. Erichsens foretrukne illustratør, og han indledte serien med illustrationer til *Robinson Kruse*. - "Illustreret af danske Kunstnere" står der ofte på titelbladene til eventyrsamlinger, serieudgivelser, samlinger af småfortællinger og læsebøger.

I pragtudgave udkom Carit Etlars *Gjøngehøvedingen* og *Dronningens Vagtmester*, der indeholder 216 illustrationer af Poul Steffensen.

1900-tallet

Louis Moe blev børnenes illustratør frem for alle andre. Han var født i Norge, men virkede i Danmark, hvor hans utallige illustrationer findes overalt: i billedbøger, eventyrsamlinger, børneromaner, skolebøger, børneblade m.m.

En række af hans billedbøger blev epokegørende, og sammen med den svenske illustratør, Elsa Beskow, dominerede han billedbogsmarkedet i et halvt århundrede. Han var præget af jugendstilen i sine tidlige billedbøger, f.eks. i *Blomsternes Bog*. Hans domæne var personificerede blomster og dyr, skovens træer og det farlige "troldtøj". Louis Moe var allerede i 1891 begyndt at illustrere for Alfred Jacobsen, og hans illustrationer til gamle danske *Rim* og *Remser* slog straks hans navn fast.

Foruden Louis Moe havde bladtegneren Alfred Schmidt sin personlige streg og har illustreret mange billedbøger og børnefortællinger. En fuldtræffer var *Flugten til Amerika* (1900), der oprindeligt var en række akvareller til Chr. Winthers vers fra 1830'erne. Det er en stille dansk idyl, som Alfred Schmidt bygger videre på. Den barske realistiske baggrund for flugten til Amerika mærkes ikke.

Udviklingen i vort eget århundrede har været forrygende, ikke mindst på grund af tegneseriens udvikling, hvor Amerika førte an. Med maleren og vittighedstegneren Robert Storm Petersen fik Danmark dog sin egen tegneseriekunstner i verdensformat. Serien om *Peter og Ping* startede i 1912 i B.T., og den fandt hurtigt vej til de andre nordiske lande og senere endnu videre. Storm P. illustrerede også ca. 15 billedbøger og desuden mange andre børne- og skolebøger. Den klassiske *Spørge Jørgen* af Kamma Laurents illustrerede han i 1944.

Behovet for udenlandsk børnelitteratur - når man undtager tegnese-

Smådreng i løb på isen på Svanemøllebugten ca. 1931 for at undgå en betjent, i Ib Spang Olsens erindrende streg i hans bog *Lille dreng på Østerbro*, 1980 for, som han skriver: "Man kom nødigt nærmere end tyve meter på en betjent, og derfor måtte vi løbe længere ud, hvor der var mere vand mellem flagerne, og betjenten nok inden længe måtte opgive".

rier og anden billig import - var ikke så stort i første halvdel af dette århundrede. Kun de allerstørste internationale succeser nåede frem. 2. verdenskrig satte yderligere gang i den danske produktion, og en række forfattere og kunstnere skabte uforglemmelige bøger i perioden 1930-50.

Nye impulser

Der sker i denne periode en fornyelse; en ny stil og nye emner, især pædagogiske, dukker op. I 1932 vistes hos Illum en udstilling med børnebøger fra Sovjet, og den fik betydning for flere danske kunstnere, bl.a. for Arne Ungermann, Hans Scherfig og Aage Sikker Hansen. Plakatkunsten kom også til at præge adskillige billedbøger. Nævnes kan *Toget* (1936), illustreret af Arne Ungermann til vers af Harald H. Lund. De store flotte farvebilleder er hver for sig en smuk plakat. Især Ungermanns samarbejde med Jens Sigsgaard

blev meget frugtbar. Deres største succes blev *Palle alene i verden* (1942), der udkom i ca. 30 lande. Den er blevet genoptrykt og ændret flere gange, mest radikalt i 1974, hvor Ungermann fik lejlighed til helt at omtegne den efter daltidens forhold. Busser afløste sporvogne, Palle blev iført cowboybukser osv.

Billedmageren Egon Mathiesen hører også til de nyskabende og internationalt kendte billedbogsskabere. Han overførte det abstrakte i sin malerkunst til sine billedbøger og skabte en hel ny genre. *Mis med de blå øjne* (1949) nåede ud til så fjerne lande som Kina. Af hans mange andre billedbøger blev især *Aben Osvald* (1947) populær i Sovjet.

Efter anden verdenskrig udviklede samtrykket sig hektisk. Der skabtes en masseproduktion, hvor Danmark også kom med. Carla og Wilhelm Hansens *Rasmus Klump*-serie startede i 1952, og der er nu mere end 30 forskellige titler.

I dag er de to største navne i dansk billedbogskunst: Ib Spang Olsen og Svend Otto S. De har begge modtaget den internationale børnebogspris, H.C. Andersen-medaljen, som siden 1956 er blevet uddelt af IBBY (International Board on Books for Young People). Først fra 1966 kom også en illustratørpris. I 1972 modtog Ib Spang Olsen prisen - i 1976 Svend Otto S.

I 1976 fik Cecil Bødker H.C. Andersen-medaljen for sin første *Silas*-bog. Det er nemlig ikke alene på illustrationskunstens område, at Danmark gør sig gældende. I forhold til landets størrelse udkommer et stort antal danske børnebøger i udlandet. På internationale messer er interessen for dansk børnelitteratur blevet større og større. - År for år får vi naturligvis også flere oversættelser fra andre lande.

Det internationale miljø omkring børnebøger har haft stor indflydelse i Danmark, og vi har også selv bidraget på dette kulturelle område, som burde værdsættes langt mere, end det er tilfældet.

Skolebøger - grundlag for vor viden

af Christian Glenstrup

Fra tid til anden dukker den tanke frem, at skolens historie kunne skrives på grundlag af skolebogen. Det er endnu ikke gjort - og bliver det næppe.

I hvert fald ikke den danske skoles historie.

Måske kan det gøres med lidt større held i et autoritært styret land, hvor statsmagten fuldstændig bestemmer indholdet af den enkelte skolebog og af dens brug i de enkelte skoler og klassetrin.

Men det er ikke tilfældet i Danmark.

Gå ind på en amtscentral for undervisningsmidler og se reolerne med skolebøger, som i dag bruges i danske skoler. For alle fag og klassetrin er der meget at vælge imellem, og åbner vi bøgerne og kigger på indholdet, kan vi finde store forskelle ikke alene i den måde, stoffet er behandlet på, men også i selve stofudvalget, i de emner, der behandles.

Tager vi så til sammenligning nogle ældre skolebøger for tilsvarende fag og klassetrin - og det kan f.eks. gøres i Danmarks Pædagogiske Biblioteks magasiner - vil vi kunne finde forskelle mellem dem indbyrdes, men også, at de på forskellig måde afviger fra de nye. Det kan næppe overraske, for naturligvis er skolebogen et produkt af sin tid, og selv om et studium af skolebogens historie ikke er et tilstrækkeligt grundlag for at skrive skolens historie, kan den være et væsentligt bidrag og et godt udgangspunkt.

"Skolebøgerne er kulturhistorisk og pædagogisk et fascinerende og frugtbart kildemateriale, et særpræget kulturspejl," skriver Vagn Skovgaard-Petersen (Skolebogen som kulturhistorisk kilde i: *Skolebøger i 200 år*) - men han peger så i den videre afhandling både "på de muligheder og de vanskeligheder, materialet byder historikeren".

Skolebogens historie er en del af skolens og pædagogikkens historie, men kun en del.

Selve det forhold, at der i dagens Danmark er tale om et valg mellem mange muligheder, siger noget om vor skole ikke alene i sammenligning med de førnævnte autoritære stater, men også når vi ser på de lande, vi ellers plejer at sammenligne os med, og spørgsmålet om retten til at vælge er med til at tegne billedet af skolens historie.

I dag er det skolebestyrelsen, hvor forældrene udgør et flertal, der principielt skal godkende alle undervisningsmidler. Sådan har det været siden 1970, da skolenævn med forældrevalgte repræsentanter blev obligatorisk ved alle skoler. Fra vedtagelsen af skoleloven af 1814 og frem til 1970 var det skolekommissionens ret - og pligt - at vælge de bøger, der skulle undervises efter. Før den tid var det de gejstlige myndigheder. I praksis har det siden 1904 i stigende grad været lærerne, der foretog valget, som blev forelagt og normalt godkendt, men i enkelte tilfælde, hvor der var tale om kontroversielle bøger specielt om seksualundervisning og bøger med et politisk indhold, gjorde forældrene brug af deres ret til at afvise disse.

Autoriserede lærebøger i religionsundervisning

Et særligt forhold gjorde sig gældende for religionsundervisningen. I Kirkeordinansen af 1539 blev det bestemt, at degnene skulle undervise sognets børn i børnelærdommen, dvs. Luthers katekismus, der fremkom i forskellige udgaver. Den fik betegnelsen "lærebog" og blev autoriseret.

På denne måde kom tre "lærebøger" til at præge folkeskolens religionsundervisning i mere end 200 år: Erik Pontoppidan: *Sandhed til Gudfrygtighed* (1737), N.E. Balle: *Lærebog i den evangelisk-christelige Religion* (1791) og C.F. Balslev: *Luthers Catechismus med en kort Forklaring* (1849). Det er den, de fleste af os kender med katekismens spørgsmål og svar, en forklarende kommentar og et par skriftsteder til yderligere bekræftelse. Den er kommet i 347 oplag og helt frem til midten af dette århundrede var den "autoriseret til brug i skolerne og ved konfirmandundervisningen", som det stod at læse på titelbladet.

Det gik ikke altid uden protest. De "stærke jyder" i sognene mellem Horsens og Vejle ville ikke acceptere Balles lærebog, som de fandt for meget præget af rationalismen, men fastholdt Pontoppidans pietistiske lærebog.

Også fra andet hold kom kritik af katekismen, det var de grundtvigske kredse, der foretrak "det levende ord", fortællingen.

Men katekismen holdt stand. Ved en undersøgelse i 1930 viste det sig, at i 3.053 (af ialt 4.078) skoler blev den stadig brugt i undervisningen.

Undertiden kunne der også være tale om protester fra enkelte forældre. I november 1913 skriver ministeriet som svar på en forespørgsel, at "i Henhold til Anordning af 29. Juli 1814 ... maa Forældre, naar de ønsker, at deres Barn fremdeles skal frekventere Sognets Skole, finde sig i, at Barnet benytter samme Undervisningsmidler som Skolens øvrige Børn."

Det har tilsyneladende ikke været nok. I maj 1914 er der et nyt brev til skoledirektionen som svar på en henvendelse fra den samme skolekommission, der nu spørger, hvilke midler "der staar til Skolens Raadighed for at fremtvinge Overholdelsen af et Forældre givet Paabud om at lade deres Barn benytte den paabudte Bog ved Hjemmeforberedelsen".

Ministeriets svar er: "... saafremt det paagældende Barn ikke opnaar de Kundskaber i vedkommende Fag, som med Rimelighed vil kunne fordres, maa Skolekommissionen være berettiget til at nægte Barnet Opflytning i en højere Klasse, ligesom det, hvis Børnene har Plads i Klassen efter Dygtighed, vil kunne nedflyttes paa en lavere Plads i Klassen."

Ganske vist drejede det sig i dette tilfælde om "de til Brug ved Religionsundervisningen autoriserede Lærebøger", men nogle bemærkninger i ministeriets første skrivelse om muligheden af at lade sognerådet anskaffe dem og "skaffe Udlæget erstattet eventuelt ved Udpantning" mere end antyder, at vi her står over for et andet problem: pligten til at anskaffe og betale.

Hvem betalte skolebøgerne?

Skoleloven af 1814 fastslog, at det var forældrenes pligt, dog med den vigtige undtagelse, at det offentlige skulle betale "de nødvendigste Lærebøger for fattige Børn, hvis Forældre, Værger eller Huusbønder ikke kunne bekoste samme". Og det gjaldt ikke kun bøgerne, der kom med hjem, for ganske vist blev det pålagt skolen at anskaffe papir, penne og blæk til skriveundervisningen og tavler og grifler, men for de formuendes børn skulle disse udgifter refunderes.

Efter skoleloven af 1899 bliver det kun "taskebøgerne", forældrene skal

betale, men først med skoleloven af 1937 tager man skridtet fuldt ud og pålægger kommunerne pligten til at betale alle undervisningsmidler. Og så er endda stadig undtaget gymnasiet, hvor bestemmelsen om frie undervisningsmidler først dukker op i 1954.

Betalingsspørgsmålet har været en hindring for princippet om ligestilling, det har kunnet bringe forstyrrelse i hjem-skole forholdene, og det har - også efter kommunernes overtagelse af betalingen - været en begrænsning i det frie valg mellem de mange tilbud. I pengeknappe tider er undervisningsmiddelkontoen ofte et af de første steder, der skæres. I en sådan situation skal der gode argumenter til at få lov at anskaffe en ny lærebog til et fag, hvis skolen i forvejen har en, som stadig anses for brugbar.

ABC-erne

Nye skolelove, ændrede fag- og undervisningsplaner, nye pædagogiske teorier og ændringer i samfundet uden for skolen er nogle af de ting, der trækker i den anden retning og skaber betingelser og behov for nye skolebøger.

I 1989 udkom en historielærebog beregnet for folkeskolen. Den hed *Ole Bole kom i skole*. Og forfatteren, Sten Larsen, havde valgt denne titel, fordi han vidste, at vel op imod 1/2 million danskere ved synet af Storm P.s Ole Bole med lap på knæet og tornyster på ryggen ville komme til at tænke på deres egen Ole Bole ABC. Den blev fra 1927 og tredive år frem trykt i 861.000 eksemplarer, og bøgerne gik i arv til flere klasser.

Den kan ikke klare sig i konkurrencen med Luthers katekismus, men til gengæld er det måske med større glæde, vi genser den.

Noget nyt var, at forfatteren, Claus Eskildsen, med bogen *Det første Skoleår* udgav en udførlig lærervejledning, noget som kom til at danne skole for senere abc-er og læsebogssystemer. To næsten samtidige nåede ikke den samme udbredelse. De var begge baseret på ordbilledmetoden, mens Ole Bole brugte lydmetoden.

ABC-ens historie er lang. Den første danske, vi kender af navn, blev trykt i Viborg i 1529. Og ABC-erne fra de næste århundreder lignede hinanden. En side med alfabetet, en side med stavelser og så Fadervor, de ti bud - målet var at kunne læse katekismen. Fælles for dem var også hanen som symbol på årvågenhed. Hanen var sejlivet, men indholdet i abc-erne ændredes.

Cc Cc Ce Crocodiller

Naar Crocodillen ynksomst græder,
Den allersuaarest Folk oræder.

Dd Dd Dd Drager

I Indien man finder Drager,
Som mangen megen Skrak indjager.

Ee Ee Ee Elephanter

En Elephant saa tom kan blive,
At Folk den styre kan og drive.

ABC fra omkr. 1770, trykt hos Johan Rudolph Thiele i København. Bogen indeholder håndkolorerede tegninger med små vers.

Thomas Rasmussen, om hvem det på titelbladet oplyses, at han var "forhen Provst i Grevinge" erstatter i sin *ABC og Læsebog* (1798) det religiøse stof med små fortællinger, hvor de borgerlige dyder sættes i højsædet. Det er i denne, vi har historien om den dydefulde Kristiane, der som otteårig syede sin egen særk med den tråd, hun selv havde spundet. Der var idealer at leve op til.

Med tiden kommer flere illustrationer, læsestoffet bliver tilpasset, så det bedre svarer til skolebegynderens erfaringsverden, og det indledende øvestof udvides og indrettes efter teorier om den rette læseindlæring: stavemetode, lydmetode, skrive-læsemetode, ordbilledmetode eller sætningsbilledmetode. Og nu er det lærere med undervisningserfaring, der står som forfattere.

Regnebøger

Også regneundervisningen kommer tidligt ind i den danske skole. Der udkom forskellige regnebøger, men tre udgivere kommer til at dominere undervisningen helt frem til 1900-tallet, og den sidste beholdt endda en del af sin position et godt stykke ind i vort århundrede.

Det var Søren Matthisen: *Arithmetica eller Regne=Konst* (1696), Christian Cramer: *Arithmetica tyronica eller grundig Veivisning, practice at lære al fornøden Huus= og Handels=Regning* (1735) og Chr. Hansen, der udsendte en række regnebøger, tabeller og som noget nyt hovedregningsopgaver .

Fra en undersøgelse i 1880 ved vi, at 87% af folkeskolerne angav Chr. Hansen som deres system, og i 1894 kunne forlaget på forsiden af et nyudgivet hæfte skrive: "Regnelærer Chr. Hansens Regnebøger med Facitlister ere udkomne i mange og store Oplag, saa at der af de forskellige Hæfter er trykt ialt ca. 2 Millioner Eksemplarer". Det var ikke uden grund, at udtryk som "Det er vist ikke helt efter Christian Hansens regnebog" blev talemåde, når man tvivlede på en udregnings rigtighed.

Matthisen og Cramers lærebøger fandtes i almindelighed kun i et enkelt eksemplar. Til gengæld blev der gjort meget ud af elevens arbejdsbog, kalligraferet med blæk og indeholdende beskrivelser af de forskellige regningsarter, afskrift af opgaverne og elevens egen udregning, indciffring. På første side har eleven skrevet både sit eget og skolens navn samt dato for

bogens start. En hel del af disse "ciffrbøger" findes i dag på vore museer, deriblandt Den Skolehistoriske Samling fra Danmarks Pædagogiske Bibliotek. De har - forståeligt nok - været gemt som familieklenodier.

Læsebøger

Med folkeskoleloven af 1814 steg behovet for bøger udover den allerførste læsning, og den bog, der i begyndelsen af 1800-tallet dominerede, var David Seidelin Birch: *Naturen, Mennesket og Borgeren* (1821). Titlen siger noget om indholdet. Der var moraliserende fortællinger nogle i form af fabler, men der var også store afsnit om geografi, astronomi, naturlære, naturhistorie og historie endda med en slags samfundslære. Det var en bog på over 300 sider.

Det gælder også dens efterfølger, Peder Hjort: *Den danske Børneven* (1838). Peder Hjort, der var professor ved Sorø Akademi blev opfordret til at lave en oversættelse af en tysk bog, Wilmsens *Kinderfreund*. Han blev så optaget af arbejdet, at han brugte 7 år, men så var det også mere Peder Hjort end Wilmsen. Børnene skulle ikke bare læse, men de skulle tænke over det, de læste, derfor var der hele tiden spørgsmål om det læste. Som noget helt nyt henvendte Hjort sig til sin egen tids digtere. Bla. kollegaen fra Sorø, Christian Wilster, der til bogen skrev digtet om bondeknøsen Hans, der havde været udenlands, og H.C. Andersen bidrog med digtet om konen med æggene - begge gengangere i adskillige senere læsebøger. Af andre samtidige forfattere som bl.a. Oehlenschläger, Ingemann og Grundtvig bragte han også digte, men de var ikke skrevet til bogen. Ligeledes førte han i historieafsnittene i de forskellige udgaver stoffet frem omtrent til udgivelsesåret, så den kritik, der ofte er fremsat mod senere tiders litteraturudvalg og historiebøger, at de stopper en generation før deres egen tid, kan ikke rettes mod Hjort.

Fagbøgerne kommer til

En af de ting, der betegner overgangen til vort århundrede er indførelsen af mellemskolen - først som navnet siger som en skole mellem folkeskolen og den lærde skole, gymnasiet, men meget snart som en del af folkeskolen. Dermed betones behovet for specielle fagbøger i skolen. Det var ikke ukendt. Der var i årenes løb kommet nogle, men både i bibelhistorie, historie og geo-

grafi var folkeskolens børn nok bedre tjent med lærerens fortælling på grundlag af hans egen læsning, end med lærebøgerne i disse fag. Men mellemskolens indførelse var udtryk for et af tidens slagord: Kundskab er magt, og det stillede krav til lærerne og til lærebøgerne. Det gav også en afsmitning i folkeskolens øvrige klasser - ofte dog sådan, at de behandlede emner var de samme, men bøgerne for folkeskolens klasser var mere kortfattede.

Vilhelm Balslevs naturhistoriebøger: *Zoologi* i samarbejde med Abrahamsen og *Botanik* i samarbejde med Kristen Simonsen udkom i disse år både i mellemskole- og folkeskoleudgave - og de holdt skansen så længe, at da faget efter 1958 og "den blå betænkning" kom til at hedde biologi, måtte 30. udgaven også tage navneforandring.

Botanikbøgerne var forsynet med smukke farvetegninger, men teksten blev nok af de fleste opfattet som tørt terperi af antal støvbærere, bladformer m.m.

I historie fik folkeskolen sine egne lærebøger med Nikolaj Nielsen: *Danmarkshistorie fra 1888* og Nikoline Helms: *Danmarkshistorie* (1916). De indeholder begge meget stof, der er egnet til fortælling og som kalder på fantasien, og i dem begge er det nationale stærkt betonet. For mellemskolen blev lærebogen i mange år Ludvig Schmidt (1904), mens P. Munch (1907) var lige så enerådende for gymnasiets vedkommende. Morsomme og spændende var de ikke.

Med fagbøgernes udvikling ændredes læsebøgerne, og med inddragelse af ældre forfattere blev de i stor udstrækning indføringer i den danske litteraturs historie.

Ny pædagogik

Men ikke alle lærere var tilfreds med udviklingen på skolebogsområdet. Kritikken kom hovedsagelig fra lærerne i grundskolen, 1. - 5. klasse, og fra lærerne i de 6. og 7. klasser, der blev til overs, når mellemskolen havde taget sin del - og den blev større og større for hvert år. Udtrykket "til overs" vil nok skurre i manges øren, for det stemmer dårligt med de demokratiserings- og lighedstanker, vi plejer at fremhæve i forbindelse med skolelovene 1899-1903. Men desværre må vi nok erkende, at det var sådan, mange elever, deres forældre og også mange lærere oplevede situationen. Der var for både elever

og lærere prestige at hente i mellemskolen, men ikke i 6. og 7. klasse.

Inspirationen kom i første omgang fra Tyskland og USA. Danske lærere drog på studierejser, læste faglitteratur om nye undervisningsmetoder og ny opdragelse.

Særlig tre ting trådte frem som krav til undervisningen - og dermed til skolebøgerne:

Man skal tage udgangspunkt i barnets natur og udvikling. Vom Kinde aus hed det i Tyskland.

Børn skal lære ikke kun ved at modtage (lytte og læse), men ved at gøre og erfare. Learning by doing, sagde Dewey i Amerika.

Vi skal tage hensyn til det enkelte barn - individuel undervisning.

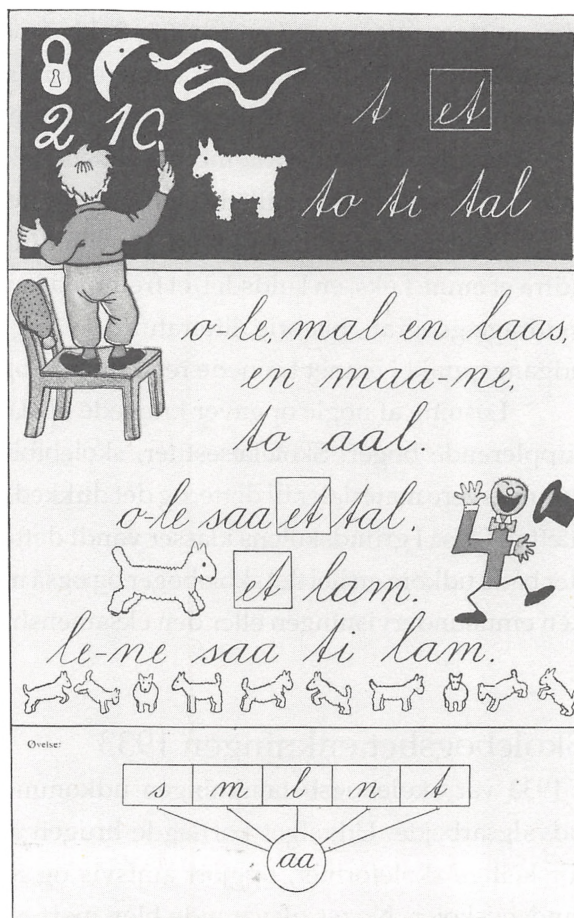
Det gik lidt trægt med at få disse ting ind i skolebogen. Men det satte gang i forsøgsundervisning. Vanløse skoles forsøgsklasser er de mest kendte, men ikke de eneste, og for skolebøgerne fik nogle af de andre forsøg større betydning. I København blev oprettet studiekredse om undervisningsmidler til individuel undervisning.

Et resultat af disse studiekredse blev en omsætning til dansk af det amerikanske Winnetka-system i form af regnesystemet *Individuel Taltræning* (1939-41) udarbejdet af E. Floris m.fl.

Til begynderundervisningen i dansk blev resultatet Helge Jensen, Torben Gregersen og Inger Merete Nordentoft: *Min egen Bog* (1939). Umiddelbart slog bogen ikke rigtig igennem. En årsag var måske, at materialerne, der hørte til bogen - billedkort, liniekort og ordkort - ikke blev brugt. Men indirekte fik den en stor betydning. Forud for udarbejdelsen blev foretaget en optælling af ordforrådet i de mest brugte begynderbøger til læsning og senere udvidet med småbørnsbøger og de såkaldte frilæsningsbøger. Det viste sig, at de fleste begynderbøger ialt indholdt ca. 10.000 ord, deraf 2000 forskellige, som skulle læres, før man kunne læse bogen helt. Ved at bruge opgørelsen, blev antallet af nye ord i *Min egen Bog* begrænset til 360, selv om det samlede ordantal også i denne var omkring 10.000. Den blev lettere at læse. Metoden blev fremover brugt, når nye begynder-systemer dukkede op, når der skulle skrives frilæsningsbøger og supplerende hæfter til læsebegynderne ikke alene i danskundervisningen, men også i de forskellige orienteringsfag, og også ved udarbejdelsen af de egentlige lærebøger.

Axel Nielsen: *Geografisk Tegne- og Arbejdsbog* (1931), der senere blev

Ole Bole ABC fra 1927, udarbejdet af Claus Eskildsen og med tegninger af Robert Storm Petersen. Den nok mest udbredte ABC, trykt i 861.000 eksemplarer.

suppleret med naturhistoriske og hans geografi for folkeskolen (*Vor Jord*, 1936), blev betragtet som et stort fremskridt, selv om en senere tid måske nok vil finde, at det var så som så med barnets selvvirksomhed, men de kom da til at bruge fingrene, når de på deres egne kvadrerede ark kopierede de stiliserede tegninger og farvelagde dem. De blev brugt og det blev hans idé også i flere senere udgivelser til forskellige fag.

'Fri Mellem'

I 6. og 7. klasserne blev der specielt i København og på Frederiksberg udført et stort forsøgsarbejde samtidig med, at et udvalg nedsat af undervisningsministeriet arbejdede med undervisningsplaner for disse klasser. Resultatet

blev, at de sammen med en frivillig 8. klasse i 1937 loven fik navnet Den eksamensfri Mellemskole, og at emneundervisning blev anbefalet som en kombination af fagene dansk, geografi, historie, naturhistorie og evt. naturlære. Det sidste kunne også kombineres med praktisk arbejde i faget fysiksløjd, hvor eleverne selv fremstillede en del apparater til fysikforsøg.

De emnebøger, der udkom, indeholdt eksempler på, hvordan man ud fra et emne f.eks. en landsdel, et fremmed land eller en tidsperiode kunne inddrage geografi, historie, litteratur o.s.v., og opgaver, hvoraf nogle med udgangspunkt i emnet trænede retskrivning og stavning.

Løsning af nogle opgaver krævede opslag i håndbøger og læsning af supplerende bøger. Skolelæsestuer, skolebiblioteker og klassebiblioteker kunne levere materialer til dette, og det dukkede også op i form af bøger eller hæfter. Også i grundskolens klasser vandt dette indpas. Men til trods for, at der både udkom en hel del skolebøger og også metodisk litteratur, blev hverken emneundervisningen eller den eksamensfri mellemskole nogen succes.

Skolebogsbetænkningen 1933

I 1933 var Skolebogsbetænkningen udkommet som resultat af et 3-årigt udvalgsarbejde. Udvalget kortlagde brugen af de enkelte lærebøger i de forskellige skoleformer, opgjort amtsvis og fordelt på købstadsskoler og landsbyskoler. Noget tilsvarende blev gjort af Danmarks Lærerforening i 1880, men bortset fra disse to undersøgelser har vi ikke nogen samlet oversigt over lærebøgernes udbredelse og anvendelse udover forlagenes oplysninger om oplag og udgaver.

Lærebøgerne til fagene dansk, historie, religion og geografi blev grundigt gennemgået. Udvalget havde fået pålagt at undersøge, om lærebøgerne i disse fag var præget af en "videnskabelig, kulturhistorisk og fredsvendig ånd". Det var ventet - og frygtet af mange, at et resultat ville blive et ministerielt cirkulære. Der var også udkast til to om undervisningen i historie og religion. Protesten var stærkest fra kirkelig side. Den var velforberejdet og så gennemført, at den fik tilslutning fra alle kirkelige retninger. Resultatet var, at kristendomsundervisningen gik uantastet over i 1937-loven. Og den revision af fagets bøger, som udvalget havde lagt op til, kom vist først med Åge Nørfelt: *Børnenes bibelhistorie* med tilhørende *Lærereens bog* (1958), hvor vi

for første gang i en skolebog træffer udtrykket: Myter om verdens skabelse og de første mennesker.

Men betænkningen fik betydning på skolebogsområdet. Den indeholdt en lang række eksempler fra de nævnte fags lærebøger på formuleringer, som udvalget fandt uheldige, fordi de gav falske billeder og var bedre egnede til at opbygge og vedligeholde fordomme end skabe reel oplysning. Geografibøgernes korte beskrivelser af befolkningen i forskellige lande leverede mange bidrag til listen.

Der var ikke nævnt navne ved citaterne, men forfatterne havde ikke svært ved at genkende dem, og det fik konsekvenser for senere udgaver.

Også udefra kom der kritik. Internationale organisationer som foreningen Norden og - efter 2. verdenskrig - Unesco rettede specielt blikket mod historie- og geografibøgernes behandlinger f.eks. af forholdet mellem nabostater, og fagbevægelsen fulgte herhjemme trop med to pjecer udsendt af skoleudvalget under Specialarbejderforbundet i Danmark (SID), hvor skolen og lærebøgerne kritiseres for ikke i tilstrækkelig grad at tage sig af emner som arbejderbevægelse, klassekamp og social nød.

Skoleloven af 1958 og derefter

Der var stadig brug for nytænkning og forbedringer.

Skoleloven af 1958 og den tilhørende undervisningsvejledning, *den blå betænkning* bliver det officielle startskud til en lang og til tider meget heftig diskussion af skolen, dens fag og dens lærebøger.

Der lægges hårdt ud med en påstand om, at skolebøgerne "har udøvet en form for tyranni. I hvert fald har de haft en overordentlig stærk autoritet." Baggrunden for påstanden er en konstatering af, at der i mange tilfælde i undervisningsplaner kun har været henvist til sidetallet i en eller anden lærebog. Kritikken følges op med mere direkte adresse til lærebogsforfatterne, der beskyldes for i deres stofudvalg at ville have for meget med specielt for orienteringsfagenes vedkommende. De skal opgive tanken om "en ligelig behandling af den enorme stofmængde, der står til rådighed" for "forståelse af væsentlige træk er mere værdifuld end mængden af kendsgerninger, hvortil der ikke knytter sig klare forestillinger".

Lærebogen skal først og fremmest skabe interesse og give redskaber til

at arbejde fagligt. Disse redskaber kan derefter udnyttes i et arbejde, hvor stoffet kan hentes mange steder fra, temahæfter, tidsskrifter, aviser, håndbøger, romaner, men også egne erfaringer og bearbejdnings. Det giver mulighed for at tilfredsstille kravene om selvvirksomhed, medbestemmelse i valg af arbejdsopgaver, individuel undervisning og undervisningsdifferentiering (ikke alle elever behøver at arbejde med de samme opgaver), og for tværfagligt samarbejde. Der er tale om en klar understregning af, at lærebogen ikke er det eneste undervisningsmiddel, og det pointeres yderligere i undervisningsvejledningen til de forskellige fag.

Hvordan er det så gået?

Der er naturligvis mange variationer, men et hovedprincip for orienteringsfagene har været, at lærebogen med den kortfattede tekst og oprensning af de mange kendsgerninger for på en gang at dække hele stoffet er forsvundet. Den er erstattet af brede skildringer af udvalgte temaer, ofte endda som særskilte hæfter. Det giver mulighed for mange og varierede indgange til fagene, og det åbner for brug i forskellige sammenhænge også i et tværfagligt samarbejde.

Udvalget er mangedoblet og mindre overskueligt; det stiller derfor større krav til underviseren om at forholde sig til undervisningsplanens bestemmelser og vælge det materiale, som passer til situationen, og som kan skabe baggrund for opgaver, der appellerer til den enkelte elevs selvvirksomhed og giver lyst til at arbejde videre, også i en situation, hvor holdet eller klassen både med hensyn til kundskaber, færdigheder og interesser udviser en stor spredning. Det er de krav, vi mødte i 30'ernes reformbestræbelser og i den blå betænkning. Men umiddelbart ser det ud til, at vore dages orientering i 7., 8. og 9. klasserne får mere held end emneundervisningen. Lærebøgerne skal nok have deres del af æren, men måske ikke den hele.

K.E. Bugge: *Vi har religion*. Et skolefags historie 1900-1975, 1979.

Tage Kampmann, Ingrid Markussen, Ellen Nørgaard og Vagn Skovgaard-Petersen: *Et folk kom i skole*. 1814-1989, 1989 (kap. 3, 7 og 8).

Poul Müller: Gamle danske ABC'er og læsebøger. I: *Bogvennen*, 1948.

Poul Müller: Af almuedrengens skoletaske. I: *Af landsbyskolens saga*, 1964.

Vagn Skovgaard-Petersen (red.): *Skolebøger i 200 år*, 1970.

"Al hjerne er ikke i ét hoved, al viden ej hos én"

af Gert Posselt

Overblik og sammenhænge

er begreber, der mod slutningen af 1900-tallet er kommet i høj kurs. De føles som mangelvarer. Vidensmængder, der hastigt vokser, og massemedier, der konstant pumper informationer i hovedet på befolkningen, er trusler mod det overblik, der prøver på at modstå primitive forenklinger. Sådan et samfund lever vi i, på godt og ondt. Intet nulevende menneske i det, vi plejer at kalde vores del af verden, har levet under vilkår, der var væsentligt anderledes end disse.

At levere et overblik over almene, aktuelle *facts* inden for alle dele af menneskelig viden - og et overblik over sammenhængene - er det ideal, som de encyklopædiske opslagsværker prøver at virkeliggøre.

Idealet var nemmere at føre ud i livet dengang, da mennesket i sin søgen efter erkendelse endnu ikke var kommet så langt i opsplittningen af verdens bestanddele, som vi er i dag. Det er naturligvis en væsentlig grund til, at man lettere kunne bevare overblikket dengang. Det er blevet besværligere for vor generation - samtidig med, at det føles nødvendigt at prioritere den viden, som ingen enkeltperson kan overskue.

Encyklopædi

betyder noget i retning af oplæren i at bevæge sig rundt i nødvendige kundskaber. Ordet er sammensat af *kyklos*, kreds, og *paideia*, undervisning. Det er betegnelsen for et bogværk, der viser rundt i almindannelsens bestanddele og sammenhænge.

Leksikon betyder en *ordbog*, der indeholder alfabetisk ordnede stikord.

Encyklopædi og *Leksikon* er græske kunstord, dvs. at de er konstruerede længe efter den klassiske oldtid. Sådan som de to begreber bruges i dag, er det vanskeligt at afgrænse dem klart fra hinanden.

Ambitionen om at samle et overblik over den oplyste borgers nødvendige viden opstod hos grækerne og blev realiseret adskillige gange i den romerske oldtid, f.eks. i Plinius den Ældres store *Naturhistorie* fra o. 70 e.Kr. De var næsten alle *systematisk* opbyggede. Fagene (geografi, astronomi, mineralogi, medicin, zoologi, botanik, m.m.) var overordnede temaer, hvorunder enkeltbegreber kunne søges i deres indbyrdes sammenhæng. Sådan et omfattende værk erstattede i praksis mange enkelt-bøger. Den systematiske indretning var enerådende middelalderen igennem og holdt sig frem til o. 1700. Herefter blev et systematisk enhedspræg opgivet. Det levede herefter videre i form af enkeltfagenes fagterminologiske opslagsbøger.

Allerede i 1600-tallet havde den voksende viden på mange områder gjort en *alfabetisk* indretning nødvendig til afløsning af den systematiske. Det var stadig eliten, der anvendte sådanne værker, men også den var under gradvis forandring. Den intellektuelle elite voksede i løbet af disse århundreder, og det var ikke længere en selvfølge, at den bekræftede magthavernes syn på verden.

En banebryder for skepticismen var den franske filosof Pierre Bayle. I 1696-97 udkom hans *Dictionnaire historique et critique* (Historisk og kritisk leksikon) i Rotterdam. Stilen var ny: korte og klare artikler med udførlige, personligt ræsonnerende noter til forskel fra alenlange, ukritiske citatsamlinger, som foregående værker kunne være fulde af. Bayle argumenterede for fuld religionsfrihed og stillede spørgsmålstegn ved værdien af den menneskelige fornuft. Fornuften kan nok vinde magten, - og det er godt, - men den kan aldrig beholde magten, fordi fornuften altid fører til tvivl, - og fordi den intet kan stille op over for det ondes realitet i verden.

Bayles leksikon betragtes som en indledning til oplysningstiden. Det var kontroversielt. Det kom i flere udgaver og fik en kolossal betydning, der herhjemme kan aflæses flere steder i Ludvig Holbergs historisk-filosofiske forfatterskab.

Mange, især tyske værker så dagens lys i 1700-tallets første halvdel.

Det var universal-encyklopædiernes storhedstid. Ambitionen om så fuldstændige beskrivelser af alting som muligt levede i bedste velgående.

Det universelle indhold er encyklopædi-genrens fornemste kendetegn. Det er et kendetegn, der passede til oplysningstidens dannelsesideal: Samfundsborgeren bør kunne tale kyndigt om alt, uden at det bærer præg af fag.

Oplysningstiden

er den almindelige betegnelse for den periode i europæisk åndsliv, der rækker fra årene o. 1700 til den franske revolution 1789. Enhver form for autoritetstro blev draget i tvivl. Fornuften var ledetråd i erkendelsen af naturen, - skepsisen en ekstra drivkraft. Oplysning var vejen til fremskridt, og religionen fik intellektuelt modspil i såvel protestantiske som katolske lande. Disse mange radikale nyvurderinger skulle formuleres, og leksikonmediet var gennem hele 1700-tallet en velegnet og yndet form.

Det berømteste af dem alle - et hulspejl af hele tidsalderen - er Den store franske encyklopædi. *Encyclopedie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, (Encyklopædi eller Analytisk ordbog for videnskaberne, kunstarterne og professionerne) 35 bind (24 bind tekst og 11 bind kobberstukne plancher) udkom mellem 1751 og 1780.

Bayle havde vist, at et leksikon kan bruges til virkningsfuld samfundskritik, og den erfaring tog det næste slægtled til sig. Diderot og d'Alembert redigerede det stort anlagte værk. De kom hurtigt i karambolage med den franske censur og i 1759 (da bind 7 var udsendt) med Pavestolen, der satte Encyklopædien på index over forbudte bøger. Forlæggeren satte fingere udenlandske trykkesteder på de følgende bind, og flere kontroversielle afsnit strøg han i manuskriptet uden Diderots vidende. Værket fik godt og vel 4200 abonnenter og blev ialt en god forretning. Blandt de knap 200 skrivende medarbejdere var lysende navne som Rousseau (musik), Montesquieu (artiklen "goût", smag) og Voltaire. Værd at bemærke er også den udførlige behandling, som alle former for teknik og håndværk fik, i beskrivende tekst og i over 3000 illustrationer.

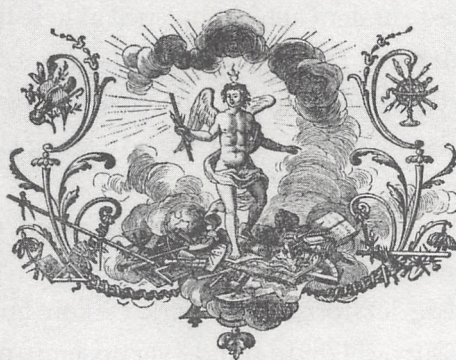
Encyclopædia Britannica blev første gang udgivet i 1768-71 af "A Society of Gentlemen in Scotland". Det var en beskeden 3-binds udgave, men

ENCYCLOPÉDIE,
O U
DICTIONNAIRE RAISONNÉ
DES SCIENCES,
DES ARTS ET DES MÉTIERS,
PAR UNE SOCIÉTÉ DE GENS DE LETTRES.

Mis en ordre & publié par M. *DIDEROT*, de l'Académie Royale des Sciences & des Belles-Lettres de Prusse; & quant à la PARTIE MATHÉMATIQUE, par M. *D'ALEMBERT*, de l'Académie Royale des Sciences de Paris, de celle de Prusse, & de la Société Royale de Londres.

*Tantum series juncturaque pollet,
Tantum de medio sumptis accedit honoris!* HORAT.

TOME PREMIER.

A PARIS,

Chez { *BRIASSON*, rue Saint Jacques, à la Science.
DAVID l'aîné, rue Saint Jacques, à la Plume d'or.
LE BRETON, Imprimeur ordinaire du Roy, rue de la Harpe.
DURAND, rue Saint Jacques, à Saint Landry, & au Griffon.

M. D C C. L I.

AVEC APPROBATION ET PRIVILEGE DU ROY.

Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres. I dette selskab af skribenter var bl.a. Rousseau, Voltaire og Montesquieu, og værket er et monument over oplysningstiden. Det udkom 1751-80 og bestod af ialt 35 bind. Her første binds titelblad.

allerede i 3. udgaven (15 bind, 1788-97) lå kimen til den høje standard, der forlængst har gjort dette værk til et begreb over hele kloden. Det indeholdt artikler af vidt forskellig længde, den største var "Surgery" (kirurgi) på 238 sider. Senere udgaver er delt i to rækker: *Macropædia* med lutter store oversigtsartikler og *Micropædia* med almindelige leksikonartikler, personnavne, enkeltbegreber m.v. I 1899 kom *Encyclopædia Britannica* på amerikanske hænder, og siden 1943 er udgivelserne forestået af University of Chicago. I tidens løb har mange udenlandske medarbejdere leveret artikler til de à jourførte udgaver. Det er særligt fascinerende at stå over for den kombinerede 11.-12. udgave, 1910-22 ; heri findes bidrag skrevet af et par af århundredets mest indflydelsesrige skikkelser, Einstein og Freud, samt f.eks. Niels Bohr ("Atom"), Otto Jespersen ("Grammar"; "Philology"). Artiklen "Denmark" er skrevet af Erik Arup.

Den seneste 15. udgave af *Encyclopædia Britannica* udkom 1974-87 i 32 bind, og hvert år siden da er et nyt revideret oplag udsendt. Den løbende opdatering er dog noget ujævn; nogle fagområder er à jour, mens andre 'hænger' oplag efter oplag. Værkets kundekreds er verdensomspændende.

1800-tallet

har bidraget med det største antal bind. En udgivelse med eksorbitant vokseværk var den "ökonomisch-technologische" encyklopædi, som Johann Georg Krünitz grundlagde i Berlin i 1773, og som hen ad vejen voksede med adskillige andre fag; i 1858 udkom bind 242! - Ersch & Gruber's *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste* kom i 1818-89 i 167 bind - og nåede endda kun til Ph i alfabetet. Ambitionen var intet mindre end udtømmende beskrivelser af alle emner! Medarbejderne var datidens mest fremragende tyske videnskabsmænd. Artiklen "Griechenland" fylder 4 bind, mens "Dänemark" dog kan rummes (udtømmende?) i 26 spalter. Udgivelsen overgik i 1831 til forlaget Brockhaus, der selv i 1796 havde påbegyndt det første egentlige konversationsleksikon. Det var af typen *real-encyklopædi*, altså talrige stikordsindgange og artikler af forholdsvis lille gennemsnitslængde, i modsætning til den universelle type encyklopædi, der rummer store oversigtsartikler. Til gengæld vandt Brockhaus og utallige andre konversationsleksika sidenhen en meget stor udbredelse i snart sagt alle lag af befolkningen.

Ligesom *Encyclopædia Britannica* kommer *Brockhaus* stadig i nye udgaver.

Meyer er ligeledes et endnu levende begreb. Meyers *Grosse Conversations-Lexicon für die gebildeten Stände* udkom første gang i 46 bind, 1840-55. - *Brockhaus* og *Meyer* er de tyske begreber, der svarer til *Salmonsens* og til *Larousse* (*Le Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle*, første udgave i 15 bind, 1866-76).

For flere generationer i Sverige var *Nordisk familjebok. Konversationslexikon och realencyklopedi* et begreb. Den udkom første gang i 18 bind, 1874-94, og siden i endnu to udgaver frem til 1920'erne. I førsteudgaven var artiklen "Djävul", Djævel, kompetent skrevet af den unge forfatter August Strindberg, nogenlunde samtidig med, at romanen *Röda rummet* blev udgivet i 1879. De 113 linjer spænder over en historisk karakteristik af den Ondes person, lige fra hans mange forskellige navne i de gamle kulturer over senere tiders hekseprocesser til jætter og trolde i europæiske folkeeventyr. Man mærker nok, at det er en forfatter, der har stor viden om - og sans for - det dæmoniske.

I Danmark

var det første store leksikon overlærer H. A. Kofod: *Conversations-Lexikon eller encyklopædisk Haandbog*, der udkom i 1816-28 i 28 bind. Det var en oversættelse af *Brockhaus*, men Kofod havde bearbejdet den selvstændigt, så den bedre opfyldte danske behov.

Forud havde pastor Frølund før ca. 1750 oversat *Bayles Dictionnaire* til dansk, intervallet A til Glej, og endnu tidligere havde Matthias Moth anlagt en stor selvstændig ordbog, men begge forblev utrykte (manuskripterne findes på Det kongelige Bibliotek).

Salmonsens store illustrerede Konversationsleksikon kom i 19 bind, 1893-1911. De oprindelige planer gik ud på at udgive en dansk oversættelse af Meyers Lexikon, men det endte med et helt nyt dansk leksikon med godt 700 fagfolk som medarbejdere. Langt de fleste heraf var danske, men også en del nordmænd og nogle svenskere har leveret artikler. For eftertiden er især de store artikler om de allernyeste tekniske opfindelser som f.eks. Luftsejlad (dvs. flyvning) og Vandkloset af (teknik- og kultur)historisk interesse. Også de usædvanligt grundige militærhistoriske artikler springer i øjnene; det

Lomme encyclopedie for Børn.
Den lille Naturven, en Nyt-
aarsgave for videlystne
Børn. Bd. 1-6, 1809-14.

Alle bindene er illustrerede
med håndkolorerede kob-
berstik.

Alt det virkelig drejer sig
om en 'lommeencyclopedie'
fremgår af, at bindene måler
8,8 x 5,5 cm.

store antal af sidstnævnte har utvivlsomt sammenhæng med, at redaktør Blangstrup var kaptajn i hæren ...

Anden-udgaven fylder 26 bind og udkom over en periode med store forandringer i verdens historie: 1915 til 1930, i et oplag på ca. 30.000 eksemplarer.

Siden da er der herhjemme udsendt mange forskellige leksika, lige fra Den Lille Salmonsens i 12 bind, 1937-40, til Lademanns leksikon i 20 bind, 1970-78 og i 32 bind, 1982-89.

Det igangværende redaktionsarbejde til *Den Store Danske Encyklopædi* leder frem til udgivelsen af første bind i slutningen af 1994 og af det 20. og sidste bind i 2001. Det er Gyldendal, der med fondsstøtte og statsgaranti står bag Danmarks Nationalleksikon A/S og dermed bag projektet, der er det mest omfattende i Danmark siden Salmonsens. Førre danske forskere inden for samtlige vidensfelter vil bidrage med artikler, og det bliver dermed også et monument over dansk videnskabsformidlings stadi i årene omkring 2000. Værket planlægges tillige i en elektronisk udgave, der rummer mulighed for løbende opdatering af artiklerne. Denne udgave vil ikke på samme måde kunne fastholde vor generations aktuelle synspunkter på verden for eftertiden, fordi indholdet - og det vil navnlig gælde de naturvidenskabelige dele samt naturligvis den løbende politiske historie - til stadighed vil kunne forandres. Det 20. århundredes massemedier giver lynhurtige svar og passer dermed godt til den side af nutiden, hvor nøgne data og hurtighed er det vigtigste. Overblik og sammenhænge kræver lidt mere tid. Som massemedie har bogen sine fortrin, der givetvis også i det 21. århundrede vil kunne hævde sig.

Projektet kan sammenlignes med Aschehoug og Gyldendals *Store Norske Leksikon*, der udkom 1978-81 i 12 bind (2. udgave 1986-89) og med *Nationalencyklopedin*, der siden 1989 er under udgivelse i Sverige, og som den danske er planlagt til 20 bind.

Specialleksika

er en helt anden genre. Den udspringer som nævnt af de universelle systematiske opslagsværker, der fandtes i antikken og som endnu i 1600-tallet blev fremstillet i Europa. Sådanne alfabetisk ordnede realleksika findes der utallige af inden for alle fag, lige fra almenfattelige udgaver som den tyske billigbogsserie *Fischer Lexikon*, hvor hvert bind dækker et fag eller en disciplin, til højt specialiserede opslagsværker, svært tilgængelige for andre end fagfolk.

Personalhistorie er i Danmark fornemt dækket af *Dansk Biografisk Leksikon*, hvis 3. og seneste udgave, 16 bind, udkom 1979-84. *Kraks Blå Bog* udkommer årligt med kendte nulevende danskeres levnedsløb, svarende til udenlandske årbøger som *Who's Who?*, *Vem är det?* m.v. En klassiker inden for

et mere afgrænset felt er *Weilbachs Kunstnerleksikon*, hvor en ny udgave her i 1990'erne er ved at være på trapperne.

Så at sige alt, hvad der er værd at vide om den antikke verden, kan slås op i den gigantiske *Pauly's Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, der fylder henved 80 bind, udgivet (i 2. udgave v/Georg Wissowa m.fl.) fra 1894 og fremefter. En fortrinlig billigbogsudgave findes i 5 indholdsrige bind: *Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike*, München 1979. Et fællesnordisk værk dækker en anden historisk periode i de nordiske lande: *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, der udkom i 22 bind, 1956-78.

Alle tænkelige emner i menneskets erkendbare verden er dækket af alfabetiske opslagsbøger, lige fra oldgamle fænomener til det nyeste nye. Et fremragende eksempel på det sidste kan f.eks. være *EDB-LEX. Det store informatik-leksikon* (Teknisk Forlag, 1991).

Mange opslagsbøger i Danmark har navn efter det forlag, der udgiver dem: *Gads Musikleksikon*, *Gyldendals Tegneserieleksikon* osv. Især Politikens Forlag har i flere årtier været flittig udgiver af specialleksika: *Politikens Jazz-*, *Dansk Rock-*, *Filosofi-*, *Bibel-*, *Religions-* med-mange-flere- leksikon, foruden genren "Hvem skrev hvad?", "Tegneseriernes hvem-hvad-hvor" o.lign. Ikke alle er disponeret som et alfabetisk sammenhængende opslagsværk. *Politikens Okkulte Leksikon*, der også hedder *Mystikkens verden*, er f.eks. ordnet i tematiske afsnit, indenfor hvilke centrale begreber står beskrevet i alfabetisk rækkefølge. Feltet er meget righoldigt i Danmark. Internationalt er det uoverskueligt. Den simple forklaring er, at det er en praktisk måde at systematisere og tilgængeliggøre viden på.

Paratviden

er et begreb, som vor tid ikke tillægger megen betydning i forbindelse med f.eks. den opvoksende generations skolegang. Kriterierne for udvælgelse af den almene viden er ikke længere entydige, og op-lysning kan være mange ting. Alligevel føler mange, der er borgere i et af jordens mest informationsmættede og oplyste samfund, et behov for at tilegne sig både gammel og ny viden og række den videre. De nordiske encyklopædiprojekter i 1980-90'erne udspringer bl.a. af dette behov for at formulere det væsentlige i forhold til flimmeret.

"Al hjerne er ikke i ét hoved, al viden ej hos én", står der i Peder Syvs ordsprogssamlinger fra 1600-tallets slutning. At vide hvor man skal gå hen for at få svar, det er stadig dét, det drejer sig om. I bogform står der altid viden parat, både af den eksakte slags og af den mindre eksakte, som rummer længst henfarne slægters erfaringer og tolkninger af livet og alt hvad dertil hører, - parat til at føre dialog med os nulevende om alt det, der interesserer os.

Et stort, gedigent leksikon kan besvare hundredtusindvis af spørgsmål. Det kongelige Biblioteks righoldige samlinger rummer svar på uendelig mange spørgsmål, også af den slags, der slet ikke er stillet endnu. Et sådant arsenal er en åndelig livsbetingelse for ethvert samfund. Den 200-årige adgang til at søge oplysning har vi alle i Danmark ære - og gavn! - af at kunne markere.

André Nicolet: *Encyklopædier og Konversationslexica gennem Tiderne*, Kbh, 1946.

Axel Andersen (red.): *Danske opslagsværker*, bd. 1-2. G.E.C.Gad, Kbh, 1977.

Axel Andersen: *Håndbøgernes håndbog*. 3. rev. udgave. Forlaget Sesam, 1979.

Censur og bogundertrykkelse 1500 - 1849

af Jesper Düring Jørgensen

Censurbestemmelser før Danske Lov

Censur og bogundertrykkelse kendes før bogtrykkerkunsten. Men med bogtrykkerkunstens komme kan man sige, at censuren raffineredes og fremfor alt medførte introduktionen af den nye teknik, at censuren som sådan blev et emne for lovgivningsmagten i Europa.

De tidligste kendte eksempler på bøger, der blev trykt efter forudgående censur er fra 1479 gældende to tryk fra Köln, om hvilke det hedder, at de er "admissi et approbati ab Universitatis Colonensi". Nogle år senere i 1486 anordnede ærkebiskop Bertold i Mainz, at oversatte bøger, især af de gamle sprog (græsk og latin) "at de ikke må trykkes uden forudgående approbation af dertil beskikkede censorer". Allerede fra dette tidspunkt ser man, at universiteterne spillede en fremtrædende rolle i røgtelsen af censurhvervet, men karakteristisk er det, at der i denne periode ikke fandtes nogen samlet lovgivning på området fra Den katolske Kirkes side, til trods for grænseløsheden i den nye teknik. Men i 1501 udstedte pave Alexander VI sit censuredikt som et forsøg på at beskytte kirken mod angreb. Gennem 1500-årene skærpedes desuden kirkens indsats imod den ucensurerede litteratur. Den manglende eller stærkt varierende lovgivning på området i de forskellige lande var formentligt forklaringen på de lister over forbudte bøger, som romerkirken fra 1500-årenes midte begyndte at udsende. Det første *Index Librorum Prohibitorum* var fra Löwen og udkom i 1546. Egentligt var hensigten med dette katalog, at det skulle være et våben i religionskampene i Nederlandene, men kataloget fra Löwen blev blot det første i en lang strøm af *indices*, der gennem 1500-tallet udsendtes med stadigt stigende intensitet.

I forhold til udviklingen i Centraleuropa udbredtes bogtrykkerkunsten i et noget langsommere tempo i de nordiske lande, herunder i Danmark. Dette forhold spillede tillige ind på censurens område, idet udviklingen af denne var afhængig af udbredelsen af bogtrykkerkunsten. Alligevel var det karakteristisk, at man også før reformationen i 1536 kan finde et par eksempler på undertrykkelse af bøger, men først efter dette tidspunkt lovgives der systematisk med hensyn til bogudgivelser - og import af bøger i Danmark.

Med reformationen fandt der tillige en sammenknytning sted mellem stat og kirke; kirken blev litteraturens overformynder, idet de første censurbestemmelser formuleres som en del af kirkeordinansen af 1537. Heri hedder det: "Nogle nye bøger skulle her y vore Riiger ingen wdtryckes af bogetrøckerne anten danske, Latine eller Tydske schreffne, eller oc paa danske wdsatte, Ikke heller indføres andensteds wdtrychte, Synderlilig om de indeholde anten det troen er anrørende, eller det der hører til Lands eller Steders Regimente oc hwsholdning, met minde end de tilforne bliffue wdi wor høige Schole offuersiet, Oc faa et got witnesbyrd aff huer superattendent her wdi Danmarks Rige etc." Siden blev denne anordning gentaget og skærpet ved adskillige lejligheder, således både i 1552 og i 1576. I Norge administreredes censuren på lignende måde.

Efter lovens bogstav var der således ikke meget at tage fejl af, men i praksis viste det sig, at censurbestemmelserne var vanskelige at administrere, hvilket må være en af årsagerne til den stadige indskærpelse gennem 1500 og 1600 årene. Hyppigt var det enkelte sager, der gav anledning hertil. Således i 1633, da Niels Heldvad havde ladet en kalender med spådomme og "andre unyttige ting" trykke uden censur. Dette forbud til Niels Heldvad blev fulgt af en generel befaling fra kongen til bogtrykkerne om ingen bøger at trykke uden forudgående censur.

Med Chr. IV's reces af 1643 præciseredes to forhold med hensyn til censur. For det første, at ingen måtte indføre bøger som er trykt i udlandet uden forudgående censur. For det andet nævnes det udtrykkeligt, at der var forbud mod at trykke eller sælge andre almanakker eller skrive-kalendere end de, som af rektor og professorer var forordnede til det. Med præciseringen af det sidste forhold sigtes der uden tvivl til sagen mod Niels Heldvad, men tillige til det forhold, at netop almanakker, som en folkelig udbredt genre var at frygte, hvis den indeholdt forudsigelser af krig, pest eller dyrtid.

På trods af disse indskærpelser faldt det alligevel superintendenterne (de højeste kirkelige tilsynsmænd) vanskeligt at administrere efter lovens ånd og bogstav, hvilket en påtale fra 1646 afslører. Den drejede sig særligt om bøger af gejstligt indhold, som tryktes indenfor landets grænser. Det betydedes superintendenterne at have indseende med at censurere disse, før de trykkes.

Mens Chr. IV's reces fra 1643 også tog sigte på danske bøger trykt udenlands, så var Frederik III's forordning af 6. maj 1667 til gengæld mere uklar med hensyn til bøgernes oprindelse. Baggrunden for forordningen eller dens præmisser var, at kongen har måttet konstatere, at: "adskillige Skriffter her i Wore Riger oc Lande udi Trøck at udgaa, oc ey saaledis reviderit at være, som de billigen burde, førend de publiceris. Da paa de paa saadan U-orden oc Inconvenienzer som der aff komme kunde, maa raadis Bode, ville Wi strengeligen forbudet haffue saasom wi oc her med forbyde, at ingen i hvor det oc være kand sig maa under staa noget at lade trøcke, førend det tilforn udi Universitetet her i Vor Residentz -Stad Kiøbenhafn er reviderit oc censurerit ..." Forordningens altfavnende karakter gør den uklar med hensyn til, hvad den faktisk gælder. Derimod angiver den langt mere præcist end tidligere, hvorledes der skulle administreres, idet teologiske emner skulle censureres af en teologisk professor, mens de øvrige emner skulle sendes til de fakulteter og fagfolk, som emnet vedrørte. Som en yderligere fornyelse bestemtes det, at censor med sin hånds underskrift skulle lade sin censur trykke på bogen.

Danske Lov

Først med Chr. V's Danske Lov fra 1683 fik censurbestemmelserne en mere fast og form, idet bestemmelserne nu blev opsat systematisk i 6 artikler. Første artikel var en videre bearbejdelse af forordningen af 6. maj 1667, der angav censurens administration. Artikel 2 præciserede, at ingen måtte lade noget trykke i riget eller i udlandet angående kongen, regeringen eller landets politik, med mindre det blev gennemset af den af kongen dertil forordnede. Artikel 3 drejede sig om indførsel af ucensurerede danske bøger, ligesom den også præciserede, at bøger på tysk, som måtte handle om fremmed religion eller andet religionen vedrørende, ikke måtte trykkes uden forudgående censur. Den 4. artikel var om indførsel af bøger, der kunne opfordre til oprør, idet man i samme artikel som straf krævede bøgerne

Høytregende
Aeris Forsvar/
imod den publiceerde V. sandferdig
Kiøbenhaffns Beretning/
anlangende

Dinæ oc Walters Sag / som ved V.
ordentlig Proces samme siets bleff vdført
Anno 1651.

Med høsfølgende Marsager
som hafuer nød oc tuungen mig vnder-
skrefuen (for en tid) at begifue mig
aff mit kiere Fæderneland.

Prentet Anno 1652.

1650 anklagede Dina Vinhofers rigskansler Corfitz Ulfeldt for at have planlagt at myrde Frederik III med gift. Under sagen valgte Ulfeldt i sommeren 1651 at flygte til udlandet. I Stralsund udarbejdede han 1651-52 sit *Høytregende Aeris Forsvar*, som et forsøg på at gendrive den officielle fremstilling af Dina-sagen. Tillige indeholdt den angreb på administrationen og kongen selv. Bogen blev øjeblikkeligt forbudt og Ulfeldt mistede sine embeder, gods og rørlige formue. Her titelbladet til forsvarsskriftet.

offentligt brændt af bødlen. Artiklen gjaldt både bøger trykt i kongens riger og lande og bøger, som måtte være trykt udenlands. Artikel 5 præciserede, at ingen må trykke eller indføre almanakker uden de, som er forordnede til at gøre det, og artikel 6 præciserede, at man ej heller må indføre almanakker, som er trykt i udlandet, ligesom man heller ikke må udbrede spådomme om krig, dyrtid eller pestilens.

Denne endelige systematiske udformning af censurbestemmelserne var resultatet af en udvikling, der i Danmark havde taget sin begyndelse med Kirkeordinansen af 1537. Ved gentagelsen af bestemmelserne i ordinansen og ved erfaringer fra givne censursager var bestemmelserne i Danske Lov den definitive kodificering af disse forhold, og hermed var der tilvejebragt et retsgrundlag, der kom til at spille en væsentlig rolle langt ind i det følgende århundrede.

Midlertidig skrivefrihed

I 1760 kunne den danske enevælde fejre sit hundrede års jubilæum, og den 17.10. dette år kunne abonnenterne af J. A. Cramers spectatortidsskriftet *Der nordische Aufseher* læse en begejstret ode af Klopstock, der på den tid havde sit ophold og underhold i København. En af de 22 strofer lød således:

O Freyheit! Silberton dem Ohre,
Licht dem Verstand, und hoher Flug zu denken!
Dem herzen gross Gefühl!
O Freyheit, Freyheit! nicht der Demokrat Allein
Weis, wer du bist!
der guten Könige glückliche Sohn
Der weis es auch!

Ti år senere, den 14. 9. 1770 lærte "kongens gode søn" også skrivefriheden og dermed den demokratiske styreformens mest basale instrument at kende, idet souveræniteten, repræsenteret ved lægen og oplysningsmanden Johann Friedrich Struensee lod censuren ophæve fuldstændigt. Resultatet udeblev ikke. En sand syndflod af tryksager med allehånde synspunkter på regeringen og på alle mulige samfundsspørgsmål bragtes til torvs. Kongens gode sønner brugte skrivefriheden i så høj grad, at selv den oplysningsbegejstrede Struensee foretrak at indskrænke den, hvilket skete ved et præciserende regelsæt af 7.10. 1771, der indskærpede forfatter- og bogtrykkeransvarligheden, ligesom alle skrifter med injurerende eller oprørske synspunkter erklæredes for strafværdige, og allerede fra efteråret 1771 blev de anonyme skribenter mere forsigtige med deres angreb, men det er værd at lægge mærke til, at trods indskrænkningerne, var den totale censurfrihed opretholdt, og det var stadig tilladt at publicere anonymt.

Trykkefrihedens grænser

Natten til den 17.1.1772 fjernedes Struensee fra magten. Han fængsledes, dødsdømtes og henrettedes, og et nyt regime med arveprinsens lærer Ove Høegh Guldberg i spidsen overtog magten. En arv fra Struensee-tiden var et øget behov for at debattere offentlige anliggender, men Guldberg-regimet yndede ikke dette. Alligevel blev forhåndscensuren ikke genindført, men et

reskript af 20.10.1773 indsnævrede reglerne for det stof, som måtte bringes i aviser og periodiske skrifter. Der måtte ikke bringes noget, som angik "regeringen, almindelige Foranstaltninger, eller andre Stridsskrifter, især hvor Personer derved angribes, ei heller By-Rygter eller andre opdigtede Fortællinger, som indeholde noget Fornærmeligt ... " Overtrædelser heraf blev administrativt pålagt bøder af politimesteren uden mulighed for at bringe sagen til afgørelse ved en domstol. Efter 1784, da Guldberg fjernedes fra magten, skete der ingen forandring i trykkefrihedsbestemmelserne, men de blev administreret mere lempeligt, ikke mindst fordi det nye regime ønskede at gøre brug af den offentlige opinion i forsøg på at få gennemført radikale landbrugsreformer, men i løbet af 1790'erne strammede det atter til.

Inspireret af revolutionen i Frankrig blev dele af den hjemlige debat mere kritisk overfor den enevældige statsform. Det gjaldt personligheder som P. A. Heiberg og Malthe Conrad Bruun, der i sidste halvdel af 1790'erne udløste egentlige trykkefrihedssager.

I 1799 var målet fuldt. Den 27.9.1799 offentliggjordes *Forordning som nærmere bestemmer og forklarer Trykkefrihedens Grændser*. Den blev under resten af enevælden grundlaget for landets trykkefrihedspolitik, og karakteristisk for den er, at den for så vidt slutter sig til reskriptet af 4.9.1770, idet der ikke genindførtes censur. I stedet tænkte man præventivt ved at udvide straf-felovgivningen, ved at opregne et antal strenge straffeforanstaltninger, hvis skribenterne skulle driste sig til at beskæftige sig med forhold, staten ikke ønskede behandlet. Som et særligt raffinement bestemtes det i §20, at en forfatter, der blev dømt for overtrædelse af trykkefriheds-forordningen, som tillægsdom kunne blive idømt censur således, at vedkommende i fremtiden måtte lade den stedlige politimester gennemse og påtegne ethvert skrift, som den dømte ønskede at publicere med: Må trykkes.

Med Trykkefrihedsforordningen af 27.9.1799 sattes der den hidtil klareste markering af, hvor langt den enevældige regering ønskede at gå, og i de første årtier derefter, virkede det, som om forordningens udformning fremkaldte betydelig selv-censur hos forfatterne. Derimod synes denne effekt at tabe sig afgørende i det sidste tiår før Grundloven i 1849.

Harald Jørgensen: *Trykkefrihedsspørgs-målet i Danmark 1799-1848, 1944.*

Forbudte ord og billeder

af John T. Lauridsen

Junigrundloven 1849 gav trykkefrihed og i princippet ret til fri meningsdannelse, men det var en frihed under ansvar - naturligvis. Via lovgivningen havde (og har) myndighederne mulighed for og ret til at skride ind, hvis nogen forsynder sig mod den til enhver tid herskende offentlige moral, krænker privatlivets fred, er groft injurierende mod personer eller institutioner m.v. eller truer rigets sikkerhed og interesser. Tilsvarede havde og har privatpersoner, institutioner, firmaer m.v. ret til at gå til domstolene, hvis og når det trykte og/eller billeder efter deres opfattelse er gået deres interesser for nær. Ligeledes har det været muligt at beslaglægge udenlandske tryksager, som stred mod dansk lov. Igennem tiden har alle disse varianter af forbud været hævdet, og vil venteligt fremdeles blive det, selv om f. eks. både kønsmorale og lovgivningen har flyttet sig og hele det politiske verdensbillede bliver forrykket.

De forbudte eller beslaglagte tryksager har efter ransagninger og evt. retsbehandling enten fundet vej til domstolenes og politiets arkiver eller - og det er ofte sket - er på Justitsministeriets anmodning i et eller flere eksemplarer tilstillet Det kongelige Bibliotek, som derfor rummer såvel tidligere forbudte skrifter som tryksager, hvortil offentligheden fremdeles ikke kan få adgang. Med få undtagelser findes dette materiale ikke samlet, men via Statstidende kan man danne sig et overblik over den litteratur, der er blevet forbudt gennem årene. Lånere vil også ved personligt at bladre i de gamle alfabetiske seddelkataloger på Det kongelige Bibliotek sjældne gange finde sedler med påskriften "Afleveret til Bruun", hvilket betyder, at det pågældende værk som forbudt var givet til overbibliotekar Chr. Bruun, som ledede biblioteket

i årene 1863-1901. Eller der henvises på den alfabetiske seddel til at søge justitsministeriets tilladelse til benyttelse.

Almindeligvis vil alle de forbudte bøger fra forrige århundrede frem til 1945 nu være tilgængelige, men for tiden derefter opretholdes forbud mod en række skrifter fortsat. Nok er bibliotekets samlinger offentlige, men klausuler, forbud og testamentariske bestemmelser indskrænker for promiller af samlingernes vedkommende alligevel brugen.

Håbløse forfattere - Litterær "pornografi"

Forbud mod litterære værker har altid under folkestyret været omgærdet med stor opmærksomhed. I og med at grundloven hjemler politisk, religiøs såvel som kunstnerisk frihed, er netop juridiske anslag mod kunsten blevet heftigt debatteret, når den har fundet sted. Det tidligste af de berømte forbud mod et dansk litterært værk, gælder Herman Bangs *Håbløse Slægter*, 1880. Den blev forbudt i henhold til straffelovens ofte anvendte Paragraf 184 for at overskride sømmelighedens grænser i skildringen af William Høgs forhold til grevinde Hatzfeld. Det blev ved såvel politiretten som Højesteret takseret til en bøde på 100 kr. eller 14 dages fængsel. Bortset fra forbudet gav det Bang den berømmelse, som nok så mange forlagsannoncer og anmeldelser ikke kunne have givet, og den var forlængst udsolgt, før politiet skred til konfiskation. Bang var ikke selv i besiddelse af den forbudte bog, men mødte nogle år senere op på Det kongelige Bibliotek for at låne den, da han agtede at udgive en ny udgave. Overbibliotekar Chr. Bruun nægtede i første omgang Bang adgang til bogen med den begrundelse, at den nok eksisterede de facto, men ikke de jure. Hermed lod Bang sig ikke nøje, og efter en længere forhandling fik han lov til at låne sin egen roman til brug på læsesalen - i en time! I 1884 udkom så *Håbløse Slægter* påny, men uden de anstødelige partier, mens den originale udgave først blev trykt igen i 1965 - mange år efter forfatterens død.

Styrende for den litterære censur var beskrivelser eller optrin, som kunne virke pirrende eller anstødelige på læserne. Allerede titlerne kunne skærpe censorernes opmærksomhed, som den nu ret ukendte Martin Jørgensens *Livsnydelse*, 1885 eller den norske forfatter Hans Jægers *Syk Kjærlighed*, 1893. I Hans Jægers tilfælde er det bemærkelsesværdigt, at hans

øvrige bøger af samme kaliber, som bogen *Kristiania-Bohemen* ikke blev forbudt. Men også forfatteren selv kunne danne udgangspunkt for censorernes nærgående læsning, for hvorfor ellers falde over den unge vovede Gustav Wiedes novelle under den uskyldige titel *De unge og de gamle* i bladet *København* 27.12.1891? Når Edvard Brandes i samme årti fik sin roman *Det unge blod*, 1899, forbudt med henvisninger til siderne 92 og navnlig side 129, skyldes det måske mere den siddende regerings forsøg på at ramme en af sine skarpeste kritikere, snarere end en forargelig overskridelse af paragraf 184. Der var politisk gevinst i straks at få Brandes sværtet som pornograf i offentligheden.

Til andre tider kunne det knibe med hastigheden, før censuren fik sig taget sammen til at gribe ind. Emmy Carrell udgav i 1921 en bog med det i en mandsverden både opsigtsvækkende og egentligt overflødige spørgsmål *Kan mænd undværes?* Det kan de naturligvis ikke. Alligevel var der mange - mænd -, som ville læse svaret, da det rummede ganske vist lidet originale beskrivelser af lesbiske kvinders omgang med hinanden. Bogen kom i fem oplag (!) før myndighederne skred ind, så succes'en var hjemme. I dag vil disse beskrivelser af lesbianisme ikke kunne støde en langt mere forhærdet offentlighed.

Den unge studenteraftivist og revolutionære Rudolf Broby Johansen satte på en helt anden måde bevidst og aggressiv gang i debatten om kunstens udfoldelsesmuligheder under censuren blik i sit ekspressionistiske digte *Blod*, udsendt af Studentersamfundet i 1922. Digtsamlingen blev straks anstændigvis forbudt, og som professionel aktivist lod Broby ikke denne lejlighed gå fra sig for at slå et slag for ytringsfriheden, for kunsten - og for Broby. På den baggrund virker J. Anker-Paulsens samtidige - ligeledes forbudte - digte *I badedragt og andre erotiske digte*, 1922 trods titlen sært tamme. Ofte må vi regne med, at forfattere med fordel kunne spekulere i censuren reaktion.

Beslagte udenlandske værker

Lovgivningen gjaldt ikke kun dansk litteratur, men også den importerede fra udlandet, som faldt ind under de samme paragraffer. Foruden paragraf 184 var det paragraf 234. Nogle værker lod sig fange alene på titlen, som Erik Hoyer: *Das lüsterne Weib. Sexualpsychologie der begehrenden, unbefriedigten und*

schamlosen Frau eller Jacques de Bandol: *Perversite moderne*. De to titeleksempler kan måske også signalere noget om tysk og fransk mentalitet. Ofte skjuler der sig lærde og tørre afhandlinger bag sådanne titler, men det blev ikke taget så nøje. En del forbudt litteratur slap ind i landet uden om censuren og var til købs i boghandler og antikvariater. Lejlighedsvis politirazziaer bragte nogle af uartighederne for dagen. Således var der en usædvanlig stor fangst ved et uanmeldt besøg i et københavnsk antikvariat i efteråret 1938. En lang række bøger blev bortført som pornografi og påfølgende beslaglagt ved en byretsdom i november. Censuren var temmelig lemfældig, og beslaglæggelsen kom til at omfatte værker af forfattere, som tidligere havde skrevet ganske lignende værker af samme karakter. Tilmed værker der var offentligt tilgængelige i Danmark. Sagen var ganske enkelt, at hvad der hos antikvaren blev fundet i en samling af pornografi også uden videre undersøgelser blev beslagt som pornografi uanset, at der ind imellem var tale om uhyre grundige og lærde værker, hvis forfattere i deres hjemlande med rette ville have kunne have følt sig forulempede over i Danmark at komme på listen over forbudt litteratur. Beslaglæggelserne var - naturligvis - med til at øge samlernes interesse, og priserne gik op derefter. En klassiker blandt samlere var Eduard Fuchs meget rigt illustrerede værk *Illustrierte Sittengeschichte*, 1909-12, som i 1940'erne havde nået en pris på 3-400 kr., hvilket var ganske mange penge dengang.

Beslaglæggelserne fortsatte op i efterkrigsårene. Ved en enkelt lejlighed i 1957 rykkede politiet ud på udenlandske myndigheders opfordring og konfiskerede ikke mindre end 6.603 udenlandske hæfter og 155 bøger. Blandt bøgerne var John Clelands klassiker *Fanny Hill - Memoirs of a Woman of Pleasure*, hvis 1. udgave var udkommet i 1749, men stadig mere end 200 år efter blev anset for så anstødelig, at den også blev konfiskeret ved en landsretsdom. Først efter en byrets-, landsrets- og højesteretsdom 1964-65 kunne *Fanny Hill* læses legalt i Danmark.

Hensynet til fremmede magter

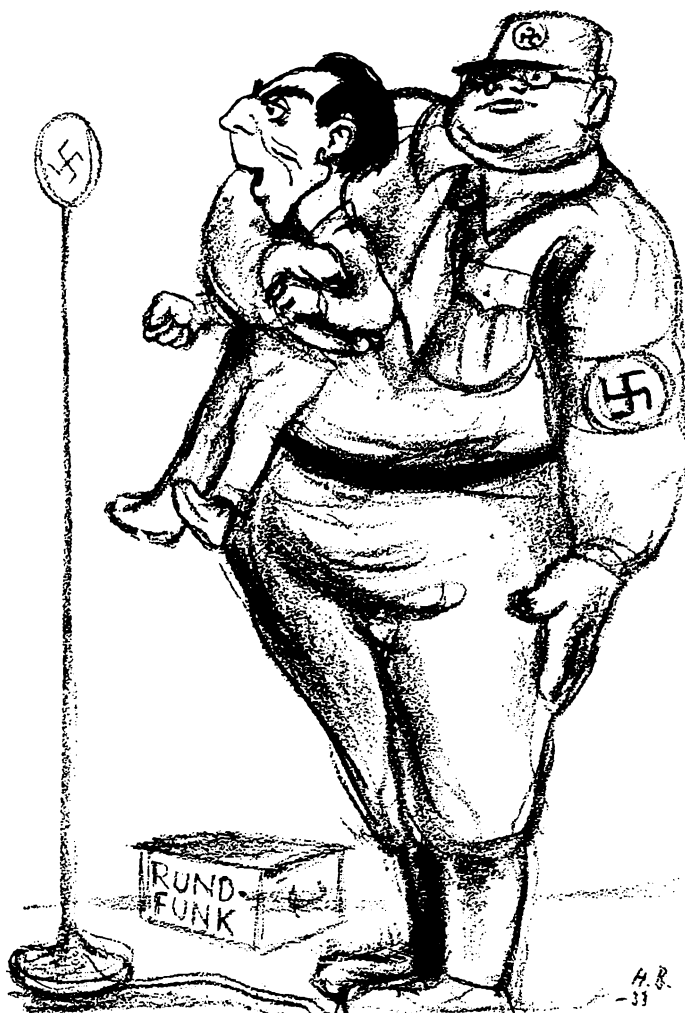
har stedsse spillet en betydelig rolle for skiftende danske regeringer og dermed for tolerancen overfor det trykte ord. Før NATO's oprettelse blev hensynet især vist overfor Tyskland, og siden 1949 i forhold til USA. Under

første verdenskrig gik den danske regerings bestræbelser på at være neutrale mellem de krigsførende parter så vidt, at *Politikens* litteraturanmelder Kai Friis Møller blev nægtet tilladelse til en oplæsningsaften af Rudyard Kiplings *Barrack Room Ballads*, mens Emil Rasmussens *Barbarkvinder*, 1917 først blev stoppet efter i 6. oplag af være udkommet i 6.700 eksemplarer. Dette angiveligt humoristisk satiriske skrift mod krigen var i realiteten et forsvar for Tyskland, og da de kneb, forfatteren greb til, inkluderede fingerede beskrivelser af de hårrejsende seksuelle tilstande i Tyskland, lagt i munden på et - selvfølgeligt upålideligt - fransk vidne, kunne censuren slå til alene med henvisning til paragraf 184 og behøvede ikke at indrømme, at det i højere grad handlede om dansk udenrigspolitik.

Det blev anderledes åbenlyst i 1930'erne efter nazismens magt- overtagelse i Tyskland. Aviserne blev bedt om at være afdæmpede i deres reportager om den store nabo mod syd, og tidsskrifter, som i ord og billeder bekæmpede fascisme og nazisme blev lagt hindringer i vejen. Det kortlivede antinazistiske tidsskrift *Åndehullet* 1933-34 blev uden at blive totalt forbudt udsat for statsmagts chikane ved et forbud mod, at den blev solgt fra kiosker. Det skulle ødelægge det økonomiske grundlag for tidsskriftets eksistens - til behag for den nazistiske nabo. Da det ikke var nok, fik redaktøren, tegneren Hans Bendix, af Stauning valget mellem fortsat fast arbejde ved *Social-Demokraten* eller *Aandehullet*. Han valgte det faste arbejde, *Aandehullet* gik ind, men Bendix fortsatte sit antifascistiske virke.

Efter NATOs oprettelse og især i 1960'ernes atmosfære af sort/hvidt, dem/os, kapitalisme/kommunisme, hvor venstreorienterede angreb bl.a. USA's krig i Vietnam, udfoldede statsmagten bestræbelser for at få gemytterne under kontrol gennem fortsatte aflytninger, kartoteker, infiltration og i enkelte tilfælde direkte forbud mod tryksager. Mest kendt er den såkaldte Kejsergadesag 1969, hvor det lille tidsskrift *Vietnam-Solidaritet* afslørede Politiets Efterretningstjenestes aflytning af østeuropæiske ambassader via en lyttecentral i Kejsergade. Denne anmasselse kunne man ikke så godt skride direkte ind overfor, men valgte så at slå ned på andre oplysninger om amerikanske militære installationer, som ganske vist var hentet fra helt åbne kilder, men dog kunne tjene som påskud for et forbud. Da påfølgende tidsskriftet *Politisk Revy* og dagbladet *Information* gengav de samme oplysninger, blev også de på hver deres måde ramt med sanktioner.

RADIOTALE

Propagandaministeren: Høj Statur, blondt Haar, blaa Øjne, aflagt Hovedform, ovalt Ansigt og lille Næse karakteriserer den sunde, den sande, den racerede Arier ...

Aandehullet, hefte 1, oktober 1933, med Det tredje Riges propagandaminister i aktion - i Hans Bendix' streg.

Den type forbud er et godt barometer for det politiske klima under skiftende internationale konjunkturer.

Illegale blade, bøger og plakater

Den tyske besættelse af Danmark 1940-1945 førte først til forbud mod udstilling og forhandling af en lang række danske og udenlandske værker, blandt hvilke skal nævnes alle bøger af Churchill og Marx (et sjældent makkerpar) og Erich Maria Remarque for hans antikrigsbøger om første verdenskrig; videre Hartvig Frisch: *Pest over Europa*, 1933, for dens antifascisme, Martin Andersen Nexø: *To verdener*, 1934 for den positive vurdering af Sovjetunionen, A.D. Stender-Petersen: *Revolutionære profiler*, 1933 for at vurdere de sovjetiske ledere sagligt, Francis Hackett: *I chose Denmark*, 1940 hvor alene titlen var en fornærmelse mod herrefolket.

Dette var endda til at håndtere, sværere var det med den øvrige censur og sværest med forbud mod kunstneriske udtryk. Det var ikke alle former for antinazisme, som afsløredes af tysk mentalitet. Ellers var tilladelsen af en sang som *Man binder os på mund og hånd*, tekst Poul Henningsen, sang Liva Weel, ikke mulig. Soya var ikke lige så heldig med sin roman *En gæst*, 1941, hvor et ubudent kryb i form af en ørentvist vokser til menneskestørrelse og overtager magten i det lille hyggelige borgerhjem. Parallellen til herrefolkets tilstedeværelse i Danmark var så åbenbar, at Soya kom i fængsel, og bogen blev forbudt - ved en dansk domstol.

En righoldig illegal litteratur sprang frem som konsekvens af den tyske censur. Illegale blade skrev, hvad aviserne ikke ville, kunne eller turde skrive. Illegale bøger udkom af forfattere og om emner, som ellers ikke ville kunne fremkomme under besættelsen. Det danske lune fornægtede sig heller ikke i den situation. *Danske toner* 1941 gav sig ud for et sanghæfte i nationalt udstyr med rød-hvide farver, men indholdt den eftersøgte kommunistiske partiformand, Aksel Larsens, tale til Folketinget, en tale som det høje tings grundlovsbrud (Kommunistloven 1941) hindrede ham i at holde. Det var vist kun tyskerne og den øvrige kommunistiske ledelse, som ikke syntes om den "musikalitet". Desværre kom de første omdelere af hæftet hurtigt til at "synges med" ved Københavns byret, idet de blev idømt fængsel.

Camouflering af illegale tryk ved at udgive dem for noget andet,

blev en hel virksomhed for sig. Hvem vil vente at finde forbudte ord i *Andagtsbog for Hjem og Skole* (indeholdende Gustav Aulen: *Kirken og National-socialismen*) eller i *Håndbog i oversvømmelser*, 1943 (bl.a. af Arne Sørensen) for slet ikke at tale om *Køreplan udgivet af De danske Statsbaner* (indeholdende *Bomber over Tyskland*). De vakte næppe umiddelbart mistænksomme politimænds eller Gestapofolks interesse, selv om de lå fremme på stuebordet. Og besiddelse af *For Danmark mod Bolsjevismen i det Danske Regiment* kunne ved sin lighed med Frikorps Danmarks hverveplakater kun vække sympati hos værnemagten og dens medløbere, hvis man ikke gik tættere på og læste på bagsiden, at den var trykt på "Forræderlandets Trykkeri".

Det kongelige Bibliotek får normalt via loven om pligtaflevering sine danske bøger og blade direkte fra bogtrykkerne. Illegale tryk var imidlertid i sagens natur ikke omfattet af loven (!), men i den i det hele taget meget velordnede og velorganiserede modstandskamp, fandt de illegale grupper efterhånden også ud af at sende eksemplarer af deres tryk til biblioteket. Her blev de gemt af vejen i magasinerne til bedre tider og kunne først lånes efter befrielsen. Under besættelsen kunne internerede lånere, som kommunisten og forfatteren Hans Kirk, derfor blandt meget andet heller ikke rekvirere den slags litteratur til Horserødlejren og Vestre Fængsel.

Gestapo fik nys om de illegale afleveringer og mødte op på biblioteket med krav om at få dem udleveret. Bibliotekar, dr. phil. Albert Fabritius havde spredt bladpakkerne forskellige steder så Gestapos udbytte var ringe, men bagefter var han heller ikke selv i stand til at erindre, hvor alle bladene var gemt. Derfor dukkede er helt frem til 1955 illegale bladpakker op!

Et værk produceret under besættelsen har opnået den tvivlsomme ære at blive illegal efter befrielsen. Det er det såkaldte "Bovrup-Kartotek" indeholdende lister over en del af de mennesker, der på et tidspunkt i deres liv havde været medlem af DNSAP. Den blev udsendt af en gruppe, som var utilfreds med forløbet af retsopgøret. Domstolene greb straks ind for at hindre, at den publikation skulle blive et middel til at gøre det surt for alle med en nazistisk fortid.

Forbudt pornografi

Den litteratur, som fra starten ikke gav sig ud for at være andet end usminket

1
X-Vej 22
København d:24/11

Kære Herre.
Idag skal jeg paaibegynde den ny Række Breve, som jeg har lovet Dem og som jeg tror vil have Deres Interesse. Tro imod mit tidligere Lofte, skal jeg være hensynslos ærlig og fortælle Dem alt; ja, selv det mest intime og Ting, som jeg skammer mig over, naar jeg genoplever dem i Erindringer. Overfor Dem skal jeg intet-somhelst fortælle, selv om jeg, naar jeg nedskriver alle disse for en Kvinde ydmygende og pinlige Enkeltheder, mas rødme derved. Men fragee kan jeg ikke, at det samtidig bereder mig en sød Gysen ---
Der mas være noget i min Natur, der gør, at jeg føler en salig, Rislen gennem Kroppen ved at føle en

Illustration fra en maskinskrevet pornografisk udgivelse *Evas Endefuld, Babys Have, Nye Bekendelser af en Dame af det gode Selskab*, beslagnet af Københavns Politi i 1937. (Pornografisamlingen).

pornografi, har indtil ophævelsen af forbudet mod pornografi den. 1. juli 1969 hele tiden eksisteret i illegaliteten, og kun en brøkdel af, hvad der har været i omløb, er kommet til retsvæsenets kendskab. Dansk pornografi i ældre tid, d.v.s. før anden verdenskrig, var ofte meget primitiv, til tider direkte hjemmelavet i få eksemplarer, skrevet på maskine og forsynet med enten billeder klippet ud fra andre kilder eller med private optagelser. De blev solgt under disken hos antikvarer og var særligt efterspurgt hos samlere for deres originalitet.

Efter krigen fandt pornografien flere og flere forlæggere, der var store penge at tjene ved industrialiseret produktion af blade og hæfter, hvilket gik hånd i hånd med krav om pornografiens frigivelse.

Den herskende kønsmoral aflæses bedst i blade og bøger, som har balanceret på kanten af forbudet. Set fra nutiden kan det være svært at erkende *Eva. Illustreret Ugeblad 1877-88* for så pikant i sit indhold og med sine simple tegninger, at det skulle overskride sømmelighedens grænser. Grotesk kan det også i dag forekomme, at en række hæfter af det seriøst oplysende

tidsskrift *Sex og Samfund* 1937-38 blev forbudt som anstødelige.

I dag er kataloger fra stormagasiner som Magasin eller Daells, mere vovede (og raffinerede) i deres fremvisning af det nyeste i kvindelingeri end de lige tilladte blade for mænd var endnu i 1950'erne. Ofte var bladene let camouflerede som "kunstbøger", "modelstudier" eller "fotobøger" for den professionelle kunstner/fotograf. Der er næsten en lige linje til besættelsenstidens camouflerede tryk!

Med ophævelsen af forbudet mod pornografi kunne producenterne spare deres fantasi og anstrengelser med at skjule, hvor de fik deres produkter trykt. Det havde været et ofte anvendt fif at udgive pornografiske bøger og blade som trykt i udlandet, f. eks. Malmø, for at undgå repressalier mod trykkerierne. Efter pornoforbudets ophævelse kom en syndflod af porno - der var ikke længere noget at skjule, men trods de fortsatte "anstrengelser", mærker man, at fantasien ikke er taget til hjælp.

Danske svin

Institutioner, virksomheder eller enkeltpersoner kan føle sig så forulempet af en udgivelse, at de ønsker den forbudt. Et karakteristisk eksempel er Preben Wencks to pjecer fra 1940 om den tyske besættelse 9. april 1940. De var meget ærerørige overfor den danske regering og specielt udenrigsminister P. Munch, som blev beskyldt for landsforræderi. På privat foranledning blev der nedlagt forbud mod pjecerne.

Kommercielle interesser kan også gøre sig gældende, som da forlaget Modtryk ikke kunne få lov til at genudgive romanen *De hængtes revolution* af B. Traven i 1977, fordi et andet forlag havde rettighederne og angiveligt ikke ønskede at få dette "socialistiske skidt" ud påny. På grund af både det politiske og principielle aspekt udgav Modtryk et optryk alligevel og blev ramt af forbud, fordi et andet forlags rettigheder blev krænket.

Fra de senere år er der en kuriøs sag, hvor et stort firma ikke ønskede sin Valo-reklame gengivet i et skolehæfte, som i øvrigt handlede om fascismens brug af billeder (1980). Ved retten søgte de forlaget dømt til at overstemple billedet, da det på misvisende måde kunne forbinde Valo med fascismen. Retten var af en anden mening, og dommeren gik i sine præmisser så vidt at rose hæftet højt! Det solgtes derefter med retsvæsenets anbefaling i 18.000

eksemplarer.

Den mest kendte sag inden for de sidste 20 år, vedrører de danske svin. Allerede dette er jo flertydigt, for hvad sigtes der til? Multikunstneren Mikael Witte spillede effektfuldt på dette i 1970'erne i en stribe af samfundskritiske plakater og postkort, hvoraf en enkelt opnåede en helt sensationel gennemslagskraft. "Danske svin er sunde - de strutter af pencillin" stod der som tekst til en plakat af et dansk baconsvin. Det blev for meget for svineproducenterne. De fik den forbudt, angiveligt fordi den havde for meget lighed i tegningen med en af deres egne reklamer. Teksten blev ikke vurderet af domstolene. Forbudet bragte plakaten i alle medier, og det kom til en diskussion af både kunstnerisk frihed og svinekødets kvalitet. Sagen endte i Højesteret, som frikendte de "danske svin".

I dag hører forbud til de sjældne undtagelser. Strid om ophavsrettigheder og krænkelser af personers eller institutioners og virksomheders anseelse er som regel den primære grund til, at forbudte trykte ord og billeder ikke bliver ren historie.

Leif Blædel: *Sagen om Fanny Hill*. 1965.

Elias Bredsdorff: *Revolutionær humanisme*, 1982.

Ole Ege: *Erotiske drømme*, 1992.

Max Iversen: *Forbudte bøger*, 1948.

Torben Krogh: *Anslag mod statens sikkerhed*, 1971.

Helge Tønnesen: Camouflerede illegale tryk. *Fund og Forskning* 5-6, 1958-59.

Mette Winge: *Omkring Håbløse Slægter*, 1972.

Mikael Witte: *Danske svin*, 1980.

Det kongelige Bibliotek som offentligt bibliotek 1793-1993

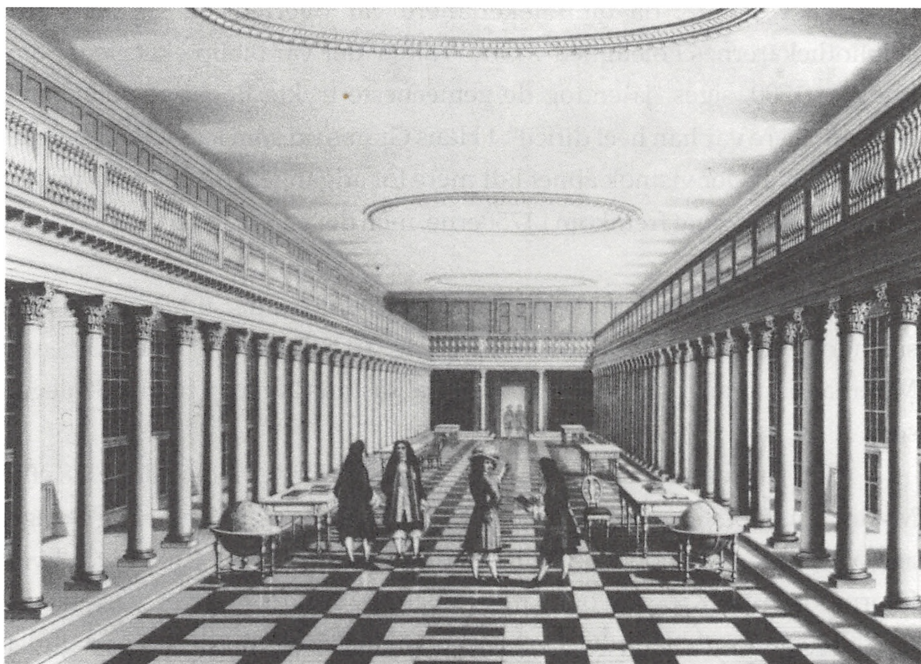
af Christian Kaatmann

Det kongelige Biblioteks kan i efteråret 1993 fejre 200-året for sin åbning som offentligt bibliotek. Denne begivenhed må ses i sammenhæng med udviklingen ude i Europa. Der går i den europæiske bibliotekshistorie et skarpt skel ved år 1800, hvor de store, hidtil lukkede fyrste- og institutionsbiblioteker overgik til at være offentligt tilgængelige brugsbiblioteker. Karakteristisk var det, at fyrsten før denne overgang vilkårligt tillod eller forbød adgang til sit bibliotek.

Faste og liberale regler fandtes dog tidligt ved enkelte europæiske biblioteker. Berømt var navnlig biblioteket ved det unge universitet i Göttingen, der allerede i 1761 fik et reglement, som blev normgivende rundt om i Europa og sikkert også har påvirket beslutningen om at åbne Det kongelige Bibliotek i København. Disse adgangsregler og deres historie er ofte beskrevet i de forskellige bibliotekers historie, men man finder sjældent beskrivelser af, hvordan bibliotekerne faktisk blev udnyttet. Materialer til en sådan beskrivelse findes i form af bevarede udlånsprotokoller fra det 18. århundrede eller det tidlige 19. århundrede fra mange biblioteker verden over. For Danmarks vedkommende er Det kongelige Biblioteks udlånsprotokoller dog enestående ved også at dække tiden før 1850.

Bibliotekerne i København omkring 1800

I det meste af det 18. århundrede var byens dominerende videnskabelige biblioteker de private. Både Universitetsbiblioteket og et privat bibliotek som Suhms skal før 1793 have haft et større udlån end Det kongelige

Rekonstrueret tegning af Bibliotekssalen som den så ud i 1700-tallet.

Bibliotek, men tallene mangler. Det største privatbibliotek var grev Thotts, som Suhm anslog til mere end 120.000 bind, men som udlånsbibliotek var historikeren P.F. Suhms privatbibliotek sikkert det største.

Efter Det kongelige Biblioteks åbning for offentligheden i 1793 overdrog Suhm sin store bogsamling dertil. Det kongelige Bibliotek var således blevet Suhms efterfølger, og nu blev biblioteket af stigende betydning som udlånsbibliotek.

"Ved Bibliothekarernes Føielighed"

Der vides temmelig lidt om udlånet fra Det kongelige Bibliotek i den ældste tid. Allerede kort efter midten af 1500-tallet havde kongen en bibliotekar til at passe sin bogsamling - den første kendte bar navnet Niels Nielsen Kolding, og få år senere fik Tycho Brahe lov til at låne fra kongens bibliotek.

Endnu i mange år efter den egentlige grundlæggelse af Det kongelige Bibliotek under Frederik III, var biblioteket imidlertid kongens *private*. Adgang til biblioteket fik enkelte privilegerede, men altid ved kongens særlige

nåde, eller senere, da biblioteket mere var overladt til sig selv, ved "Bibliothekarernes Føielighed". Om Wolfen, der var bibliotekets leder omkring år 1700, siges "ja endog de gemeeneste trykte Bøger at udlaane og communicere var han heel difcil". I Hans Grams tid som leder af biblioteket (1730-48) blev der vistnok åbnet lidt mere for adgangen, og de første forslag om offentlig adgang fremkom i 1750erne, men det varede lang tid før de blev realiseret.

Tværtimod var biblioteket i Bernhard Møllmanns tid (1748-78) efter sigende på det nærmeste lukket for adgang. Til belysning af forholdene ved Møllmanns afgang kan citeres et brev fra Rasmus Nyerup til J.H. Schlegels søn:

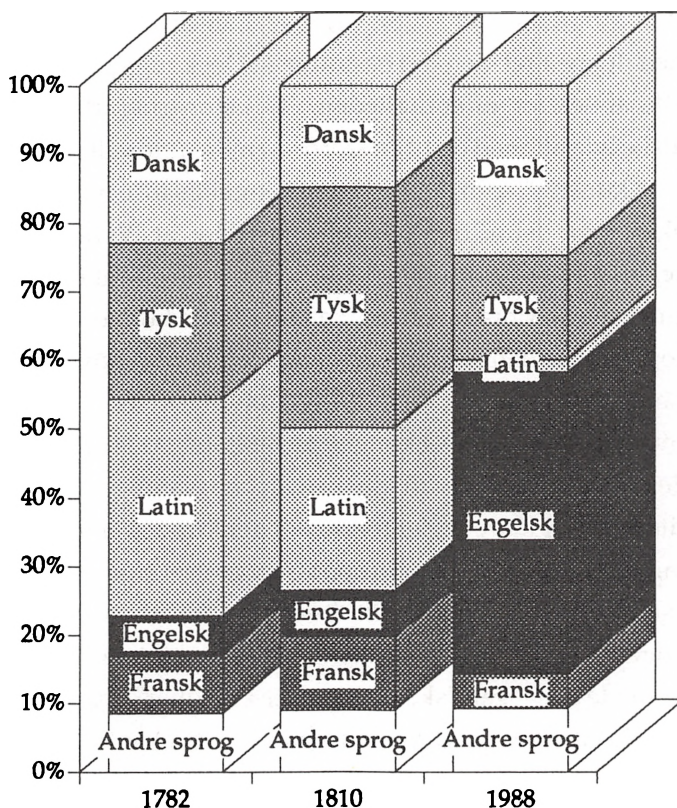
"Du var selv Øienvidne til, i hvad gyselig Uorden Din Fader 1778 efter Møllmanns Død forefandt Bibliotheket; hvor uhyre store Stabler og Dynger af Bøger i raae Materie laae henslængte paa Gulvet, paa Galleriet, i hvert Hiørne og hver Krog; hvor mange kostbare Verker derover vare blevne beskadigede, forrevne og defecte; at der manglede Stole, Borde, Trappesti[gl]er, og alle Beqvemmeligheder, som behøves, naar et Bibliothek skal være til Brug; men - det er sandt - det havde aldrig været Møllmanns Tanke, at Bibliotheket skulde være til Publici Nytt; og var han i egentlig Forstand ikke Bibliothecair, men, at jeg skal bruge Schellhørns Udtryk, Bibliotaphos [dvs. "biblioteksbegrave"], som i Støv og Mørke begrov den kostbare kongelige Bogsamling og nægtede Landets Lærde Adgang dertil ... Naar et eller andet Værk kunde blive forlangt af Bibliotheket, svarede Møllmann enten, at det ikke var der, eller, hvilket er latterligt, at det var saa ziirligt indbundet, at Bindet ved Udlaan let kunde blive smudsigt."

Og dog blev der lånt bøger ud også i Møllmanns tid, men tilsyneladende uden at det rigtig blev noteret nogen steder. I al fald foregik der et stort udrednings- og oprydningsarbejde, da J.H. Schlegel (1778-1780) og kort derefter Jón Erichsen (1781-1787) trådte til.

De fleste af de ældste noteringer i udlånsprotokollerne består af opsamlinger fra Møllmanns tid. Overskriften lyder "Udlaanti i Sal. Møllmanns Tid saa vidt mig ved vedkommende Personers egen Tilstaaelse er bleven bekiendt".

Efter Møllmanns død blev der efterhånden givet friere adgang, og udlånene begyndte at blive indført i de protokoller, der stadig er bevaret.

Udlånte bøger fordelt på sprog 1782, 1810 og 1988

De mest markante ændringer i den sproglige fordeling af udlånet er latinens tilbagegang, først til fordel for tysk, mens engelsk nu om dage er blevet det altdominerende sprog med 44% af det samlede udlån.

Schlegel autoriserede allerede i 1779 sin stedfortræder til i hans fravær "imod beviser efter eget Godtbefindende at udlaane Bøger, dog for det første med Sparsomhed, saalænge Bibliotheket ikke endnu var fuldkommen registreret ...". Udlånene skulle indføres "i den dertil indrettede Protokol". Og fra Jón Erichsens tid foreligger der ligefrem udkast til en instruks om daglig åbningstid (kl. 9-11 formiddag, bortset fra onsdag og lørdag), hvor alle de studerende, der kunne finde plads, kunne få "hvad Bøger de forlange til Læsning eller Eftersyn", ligesom "Lærde og Studerende her i Staden" kunne låne hjem, "ei allene trykte Bøger, men ogsaa Manuskrifter".

"til befordring af vore samtlige staters moralske lyksalighed"

Allerede inden Moldenhawer i 1787 var blevet ansat som overbibliotekar - den første med denne titel - var det besluttet, at Det kongelige Bibliotek også officielt skulle åbnes for offentligheden, "til befordring af vore samtlige staters moralske lyksalighed og til en større og mere udbredt dyrkelse af alle videnskaber og kunster", som det hed i den kongelige instruktion til den nye overbibliotekar, hvor det udtrykkelig blev fastslået, at "Vi bestemmer Vort store bibliotek til almen og offentlig brug". Den officielle åbning afventede kun, at samlingerne blev bragt i orden. I mellemtiden kunne værker, "som ei vare altfor kostbare", udlånes til embedsmænd og lærde i hovedstaden, især professorer, altså omtrent efter de hidtidige retningslinjer.

Fra november 1793 var Det kongelige Bibliotek også officielt åbent for offentligheden. I modsætning til de private bogsamlinger med offentlig adgang fandtes der her klare regler for, hvem der kunne benytte biblioteket.

Adgang til benyttelse af bøgerne på læseværelset stod åben "for enhver der ønsker at benytte sig deraf", alle hverdage fra kl. 10-12. Adgang til hjemlån af bøgerne havde fast bosiddende og/eller bibliotekaren bekendte folk. For fremmede eller "gandske ubekiendte Personer" krævedes "en her i Byen bosiddende eller bekiendt Mands Haand", altså kautions efter et mønster, der minder om den, der i dag kræves af lånere, der ikke har fast bopæl i Danmark.

I forbindelse med åbningen fik biblioteket samtidig en række lokaleudvidelser, herunder en egentlig læsesal fra 1796 i et værelse, der hidtil var blevet benyttet af Kunstammeret (Nationalmuseets forgænger). De, der ønskede at læse i bibliotekets bøger havde hidtil måttet stå op i bibliotekets store (magasin-)sal, hvor nogle lave reoler samtidig tjente som borde.

Lån i ældre tid

Fra den tidligste tid og frem til indførelsen af edb-udlånssystemet i 1991/92 startede låner med at udfylde en bestillingsseddel på et bestemt værk, som bibliotekpersonalet herefter fandt frem, evt. ved hjælp af en katalog. I mangel af en sådan måtte man i de første år hyppigt hjælpe sig med bibliotekarens kendskab til samlingen, som da Moldenhawer dirigerede sin unge medhjæl-

per Just Matthias Thiele frem til den rette bog i magasinet ved at råbe "lidt til venstre! Stå! Nævn mig en bog! Lidt videre, "alt imedens Thiele vandrede ad bogsalens gallerier. Låners bestillingsseddel med hans underskrift blev opbevaret på biblioteket og gjaldt som "bevis" for at han havde lånt bogen. Sideløbende hermed blev udlånet i alle årene frem til 1935 indført i en udlånsprotokol, der som hovedregel var opdelt efter forfatternavne/bogtitler fra A til Ø.

Udlån nu

Udlånsprotokollerne blev som nævnt først i vort århundrede afløst af et mere moderne system: lånerens bestillingsseddel blev udstyret med karbonpapir og gennemslag. Derved fik man ekstra kopier af sedlen, som så kunne sættes op i et kartotek i bøgernes orden i udlånet ved siden af et andet kartotek, ordnet efter lånernavnene. Endnu senere (i 1960'erne?) forenkledes systemet, så originalsedlen fortsat stod på bogens plads i magasinet, men de øvrige gennemslag blev sat ned i lånerkartoteket i udlånet, som i 1987 blev ændret til et kartotek i datoorden med henblik på hyppigere hjemkaldelser af det udlånte materiale.

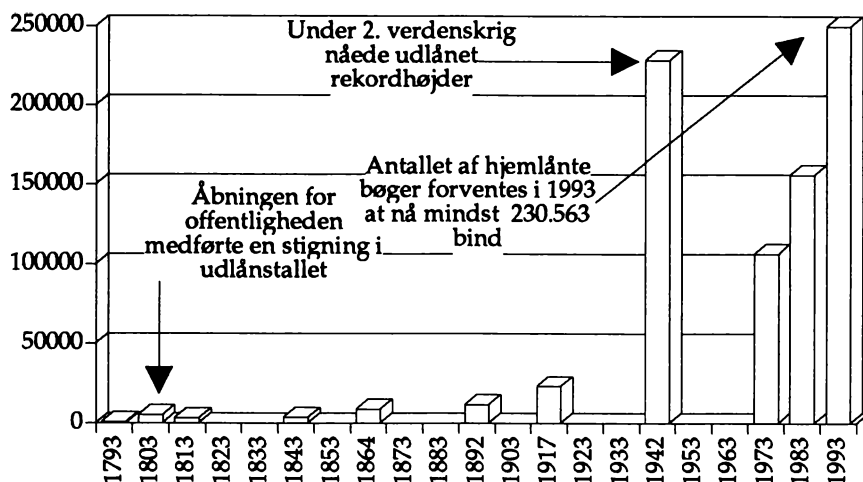
Seddelsystemet, der er kendt af mange af bibliotekets brugere, blev først afskaffet den 1. april 1992 med indførelsen af et edb-udlånsnoterings-system, som er fælles for tre tidligere selvstændige biblioteker: Universitetsbibliotekets 1. Afdeling i Fiolstræde, Universitetsbibliotekets Filial Amager og Det (gamle) kongelige Bibliotek på Slotsholmen.

Omfanget af Det kongelige Biblioteks udlån

Det er først fra udlånsprotokollernes indførelse, at vi ved noget om omfanget af udlånet fra Det kongelige Bibliotek. Udlånstallene på de grafer, der er afbilledet i artiklen, er baseret på min optælling af udlån i udlånsprotokollen for årene 1778-20. For årene efter 1820 har jeg måttet bygge på sekundære kilder (årsberetninger, historiske fremstillinger og statistikker)

Før åbningen for publikum i 1793 var udlånet beskedent. Det steg fra 38 noterede lån i 1781 til 125 i 1787.

Det kongelige Biblioteks udlån siden åbningen for offentligheden (1793-1993)

Udlånstallene for Det kongelige Bibliotek er her søgt afbildet med ca. 10 års mellemrum. Som det ses har biblioteket i de seneste år oplevet sin største udlånsvækst nogen sinde.

Med Moldenhawers tiltræden begyndte udlånstallet på Det kongelige Bibliotek for alvor at vokse. Det passerede de 1.000 i 1792, og voksede uden tvivl kraftigt i årene efter åbningen i 1793, hvor udlånsprotokollerne desværre mangler. Moldenhawer nævner selv et næsten utroligt udlånstal for 1795 på "næsten 16.000". Udlånstallene var imidlertid svimlende sammenlignet med årene før åbningen. Året 1806 indeholdt 5.473 udlån. Man kan derfor med god ret kan påstå, at åbningen betød, at Det kongelige Bibliotek blev et virkeligt offentligt bibliotek.

Et fald i bibliotekets udlån i krigs- og kriseårene efter 1807 kan måske fortolkes som en del af en generel tilbagegang i den litterære aktivitet. Foreløbige resultater af en analyse af *Bibliotheca Danica* synes at vise et fald også i bogproduktionen kort efter år 1800. Bevægelserne i udlånstal og bogproduktion foregik dog ikke parallelt, idet antallet af publicerede titler faldt allerede fra 1801.

Derimod viser en sammenligning mellem bogproduktion og udlånstal Det kongelige Biblioteks forøgede betydning i det danske litterære liv efter åbningen i 1793. Mens bogproduktionen målt ved antallet af pligt-afle-

veringseksemplarer indleveret til Det kongelige Bibliotek med mindre svingninger lå fast fra 1790 til 1810, mangedobledes udlånstallet i 1806 var mere end 6 gange så stort som i 1790, og selv efter nedgangen i årtiets sidste år lå det stadig dobbelt så højt som før 1793.

Nøjagtig hvilken rolle Det kongelige Bibliotek spillede i datidens litterære liv ved man ikke, for der findes ikke kildemateriale til at belyse udlånet fra byens andre store biblioteker. Universitetsbiblioteket har ganske vist også bevarede udlånsprotokoller, men først fra 1854. Der er dog næppe tvivl om, at Det kongelige Bibliotek i de første år af det 19. århundrede var det største udlånsbibliotek i København. En sammenligning med andre byer viser, at man næppe kan forvente mere end 3-400 boglånere og måske lidt over 5.000 udlån årlig ialt i en residens- og universitetsby af Københavns størrelse. Heraf kom i alt fald 200 lånere på Det kongelige Bibliotek og udlånstallet for Det kongelige Bibliotek alene oversteg langt 5.000 i det største udlånsår, 1806.

Hvad udlånes i 1782 og 1810?

Når man i dag taler om udlån, forestiller man sig næsten udelukkende det udlånte materiale som trykte bøger. Således var det ikke i ældre tid. I den lille sluttede kreds af brugere, som bibliotekerne havde før det almindelige offentlige bibliotek fremkom omkring år 1800, var det ganske almindeligt, at man kunne låne alle slags materialer. I 1782 udgjorde håndskrifter og (i vidt omfang håndtegnede) kort således størstedelen af udlånet, men allerede i 1810 var næppe udlånt et eneste håndskrift.

Fordelingen af de udlånte bøger på sprog og alder var naturligvis noget anderledes i ældre tid end nu om dage. En undersøgelse af udlånet i 1988 giver mulighed for en sammenligning, der anskueliggøres på den graf, der ses side 109. Påfaldende er vel især den vældige overvægt som engelsk nu om dage har fået som videnskaberens sprog par excellence med 44% af alle udlånte bøger. Derimod var latin endnu i 1782 det vigtigste sprog med 31% over for tysk og dansk med hver knap 23%. I 1810 var latin erstattet af tysk som det vigtigste videnskabssprog. Latin var dog stadig på andenpladsen med godt 22%, medens dansk kun var lidt foran gruppen af andre sprog (først og fremmest fransk med mere end 10% af udlånet. Et eksempel på

latinens stærke stilling i 1782 er det, at Ralph Cudworth's store filosofiske syntese *Systema intellectuale* fra 1733, som biblioteket havde både i den engelske originaludgave og i en latinsk oversættelse, blev udlånt ikke på engelsk, men på latin, og det endda af en låner, Frederik Sneedorff (1760-92), der på sin store udenlandsrejse 10 år senere tilbragte lang tid i Storbritannien!

Tilsvarende ses store ændringer i det udlånte materiales alder. Det er påfaldende, at der i 1782 blev udlånt næsten lige så mange bøger, som var mere end 200 år gamle som nye bøger under 10 års alderen. Gennemsnitsalderen for udlånte bøger i 1782 var ikke mindre end 72 år! Dette havde ændret sig allerede i 1810, hvor de sidste 30 års bogproduktion udgjorde over to trediedele af udlånet. Overraskende nok skete der på det punkt tilsyneladende ikke nogen væsentlig ændring mellem de to stikprøver i 1810 og 1988!

Den mest udlånte bog var i 1810 var Peder Kofod Ancher: *En Dansk Lov-Historie fra Kong Harald Blaatands Tid til Kong Christian den Femtes* fra 1776. En lang række bøger optræder 2-3 gange. Det skyldes især, at der tilsyneladende kun blev udleveret 1 bind ad gangen af et bestemt værk, så låneren måtte først aflevere bind 1 af *Leben des Tristram Shendy* (sic!), inden han kunne få bind 2 af Laurence Sternes roman (som altså blev lånt på tysk!). I 1782 var udlånet af bøger så beskedent, at det ikke lader sig gøre at udpege nogen særlig populær bog.

Interessant er det, at der i 1782 var et betydeligt udlån af latinske klassikere til ikke-fagfolk fra hoffet. I 1810 havde fransk skønlitteratur erstattet den latinske.

Der syntes samtidig at være en tendens til at de historisk-topografiske interesser forskød sig fra Norden til den øvrige verden. Samtidig med en fordobling af udlånet i Udenlandske Afdelings afsnit med geografi og historie, svandt det tidligere meget betydelige udlån i svensk og norsk topografi og historie i 1810 betydeligt ind, hvilket dog kan skyldes enkelte særligt aktive lånere i 1782.

Lånere før og efter 1793

De nye betingelser for benyttelsen medførte en kraftig ændring i i lånerskarens sammensætning. I 1782 fandt ialt 23 personer adgang til at låne på Det kongelige Bibliotek, medens der som nævnt var 200 forskellige lånere i

1810. De fleste af lånerne i 1782 var kendte personer som P.F. Suhm og Ove Malling eller Heinrich Otto von Scheel, der var i gang med sit store værk om Frederik IVs krigshistorie, og Christian Jochum Pontoppidan, som arbejdede på sine berømte kort over Skandinavien. I 1810 var langt størstedelen af lånerne ukendte studenter og almindelige borgere fra byen, selv om de kendte navne fra tiden - Grundtvig, Ørsted, Oehlenschläger naturligvis også optræder i protokollerne. I 1810 kom en stor del af lånerne fra universitetet, mens centraladministrationen og hoffet spillede en langt større rolle i 1782.

Helt ufatteligt store tal ...

Efter den midlertidige nedgang i årene under Englandskrigen kom der en langsom stigning, der i 1840'erne havde bragt udlånet op på ca. 3.500 årligt. Det var dog først i anden halvdel af århundredet, at udlånet for alvor voksede. Ved århundredets slutning havde det forlængst passeret de 10.000, uden at de fysiske rammer for biblioteket var blevet ændret væsentligt siden Moldenhawers dage. Det var derfor uden tvivl tiltrængt, da biblioteket i 1906 kunne indtage sin nye bygning, hvor de forbedrede rammer snart kunne aflæses i en ny fordobling af benyttelsen. Det må ikke mindst have været tilfældet for læsesalsbenyttelsens vedkommende, hvor tallet i alt fald fra sidste halvdel af det 19. århundrede var mere end dobbelt så stort som hjemlånet.

Helt ufatteligt store tal nåede man dog først under 2. Verdenskrig, især hvad angik læsesalsbenyttelsen, som på dette tidspunkt langt oversteg udlånet. Tallet for læsesalslån nærmede sig en kvart million, mens udlånstallet var over 40.000. For læsesalsbenyttelsen er tallet vistnok ikke siden overgået - det lader sig næppe heller gøre inden for de eksisterende fysiske rammer. Læsesalsbenyttelsen har i de senere år ligget mellem 50.000 og 100.000 bind pr. år. Hjemlånstallet har i derimod fortsat sin vækst uhæmmet af de bygningsmæssige rammers begrænsninger og passerede i 1971 vistnok for første gang de 100.000, mens tallet for det sammenflettede Kongelige Bibliotek og Universitetsbibliotek i 1993 anslås at ville ligge på ca. 250.000.

I Det kongelige Biblioteks årbog *Fund og Forskning i Det kongelige Biblioteks samlinger*, der udkommer først i 1994, giver forfatteren en yderligere redegørelse for Det kongelige Bibliotek som offentligt bibliotek.

Kronik

april - juni 1993

Udstillinger på Det kongelige Bibliotek Slotsholmen

Årets bogarbejde 1992

4. maj åbnedes på Det kongelige Bibliotek Slotsholmen en udstilling af *Årets bogarbejde*, udvalgt af Forening for Boghaandværk.

Juryen bestod i år af fem grafikere: Eli Reimer, Bent Rohde, Carl Vang Petersen, Hans Peter Willberg, Tyskland og Ole Zøfting-Larsen.

I forbindelse med udstillingens åbning uddelte Forening for Boghaandværk følgende æresbevisninger: Foreningens Ærespris til professor Hans Hertel; Xylograf F. Hendriksen Medaljen til Det Danske Bibelselskab. Foreningens diplomer til grafiker Anne Rohweder, Center-Tryk i Holbæk og JM Fotosats, Frederiksberg.

Udstillingen *Årets bogarbejde* varede til 28. maj 1993.

Sommerudstilling 1993 - 11. juni - 12. august 1993

Det kongelige Bibliotek fejrer i 1993 200 års jubilæum som offentligt bibliotek. Det sker bl.a. ved bogudgivelser og i løbet af efteråret ved to store udstillinger i henholdsvis Kunstindustrimuseet og på Rundetårn. Sommerudstillingen var en slags forskud på jubilæet.

Den viste, hvad der gemmer sig i bibliotekets samlinger. Ikke kun bøger, men også noder, landkort, fotografier, tegninger, farvestrålende bloktryk fra Orienten og danske og udenlandske håndskrifter. Blandt andet udstilledes Arentshes *Kriegsbuch* fra 1578, der på grund af sit hemmelighedsfulde

indhold kun tryktes i ét eksemplar til Kongens eget brug, og den ældste bevarede havebog på dansk (fra 1647). - En håndskreven kogeboek fra 1300-tallets slutning, folkemindehåndskriftet *Hjertebogen* fra 1553 og *Jyske Lov*, indbundet i et posebind, var andre tilbud.

Ikke alt, der udstilledes, var dog gammelt. En af bibliotekets allernyeste erhvervelser, et fotografi af *Karen Blixen* fra 1958 taget af den amerikanske fotograf Richard Avedon og købt i april i år hos Sotheby i New York, vist sammen med andre fotos af den berømte forfatter. *Frederik den Femtes Atlas* er et af bibliotekets klenodier. Det indeholder kort, men også prospekter og andre billeder. En del af atlasset, der fylder ialt 55 bind, var også udstillet.

Carl Nielsen og årets 100-års fødselar, Rued Langgaard, var repræsenteret med partiturer i autograf. - Endelig udstilledes tidlige trykte jødiske værker, eksempelvis en *Haggadah* fra 1526 samt, fra bibliotekets orientalske samlinger, nepalesiske håndskrifter og bloktryk, ofte i stærke farver.

Ottekanten i Forhallen

Fra 1. april til 22. maj 1993 udstillede Det kongelige Bibliotek et originalt portræt af *W.A. Mozart*, der er fundet i København.

Biblioteket har i mange år ejet et portræt af Mozart, litograferet af portrætmaleren Edvard Lange i 1840'erne. Litografiet har en tydelig lighed med Mozarts svoger Joseph Langes berømte, ufuldendte oliemaleri af Mozart, der i dag er kendt fra utallige bogillustrationer, pladeomslag m.v., men som i 1840'erne stadig var i familien Mozarts privateje. Det var derfor i næsten hundrede år en gåde, hvad der havde været Edvard Lehmanns forlæg, da han umuligt kunnet have kendt Langes portræt. I 1952 fandt musikhistorikeren Frits Eibe ud af, at forlægget var et originalmaleri, som Mozarts enke, Constanze, havde foræret komponisten C.E.F. Weyse, mens hun mellem 1810 og 1820 boede i København sammen med sin anden mand, den danske diplomat Georg Nikolaus Nissen. Eibe gjorde et ihærdigt forsøg på at spore det forsvundne Mozart-portræt - men forgæves. Det er dette forsvundne portræt, det nu er lykkedes at lokalisere i privateje i København.

De nærmere omstændigheder omkring dette spændende fund blev behandlet i en artikel af forskningsbibliotekar Inger Sørensen i *Magasin's* martsnummer.

Portrættet var udstillet sammen med bl.a. Lehmanns litografi og andre minder om Mozart, som Constanze Mozart har foræret væk under opholdet i København, og som nu ejes af Det kongelige Bibliotek.

Forskningsbibliotekar Merete Licht arrangerede en udstilling om *Tauchnitz-forlagets* engelske publikationer fra 24. maj 1993, og Billedsamlingen udstillede en række fotos fra *St. Thomas* fra 8. juni til 7. juli 1993.

Bogen i Danmark i 1700-tallet

I række af årlige bogseminarer afholdt biblioteket 12. maj 1993 et seminar med emnet *Bogen i Danmark i 1700-tallet*. At emnet har bred interesse, fremgik af tilmeldingen. Godt 50 personer, fra København Universitet og andre universiteter i Danmark og Norden, fra Danmarks Biblioteksskole, fra arkiver og kulturinstitutioner og selvfølgelig bibliotekets egne medarbejdere.

Programmet var varieret. Fra *Ludvig Holberg og bogtrykkerne*, ved Paul Johansen, over *Læserevolutionen i 1700-tallet* ved Henrik Horstbøll og *Bogstatistik ca. 1700-1800* ved Berit Ziegler til *Matthias Seests produktion*, især af skillingsviser. Og uden at gå de øvrige foredragsholdere for nær kan det nok siges, at Ruth Andersen med baggrund i sit arbejde ved et dansk bogtrykkeri fremlagde nogle usædvanlig fængslende undersøgelser af skillingsviserproduktionen omkring år 1800.

Eftermiddagen bød på *Skønlitterære forfattervilkår ca. 1770-1800* ved Lisbeth Worsøe-Schmidt og Susanne Lykke Nielsen præsenterede *Karen Brahe og hendes bibliotek "Selv er jeg liebhaver deri"*.

Det kongelige Bibliotek forsøger at gennemføre en lignende 'bogdag' i 1994; rimeligvis med temaet *Bogen i Danmark i første halvdel af 1800-tallet*.

Byggeprojektsekretariatet

I forbindelse med Det kongelige Biblioteks udbygning på Havnefronten blev Byggeprojektsekretariatet oprettet i januar 1993. Byggeprojektsekretariatet opgave vil hovedsagelig bestå i at koordinere og planlægge de mange aktiviteter, som skal føre til realiseringen af de store bygge projekter på Havnefronten og på Amager.

Erhvervelser

Danske Afdeling

Som følge af en notits i Magasin om huller i Danske Afdelings bestand af gamle danske føljetonromaner har afdelingen fået flere sådanne tilbudt som gave. Afdelingen er meget taknemmelig for denne positive reaktion, men desværre er hidtil kun én lakune blevet udfyldt, idet pens. arkivar, cand.mag. C. Rise Hansen i Roskilde venligt har skænket: Hastrow, Karl (ukendt pseudonym): Gjæstgiverens Søn. En Kriminalnovelle. Rudkjøbing 1880. - Tilbud er stadig meget velkomne!

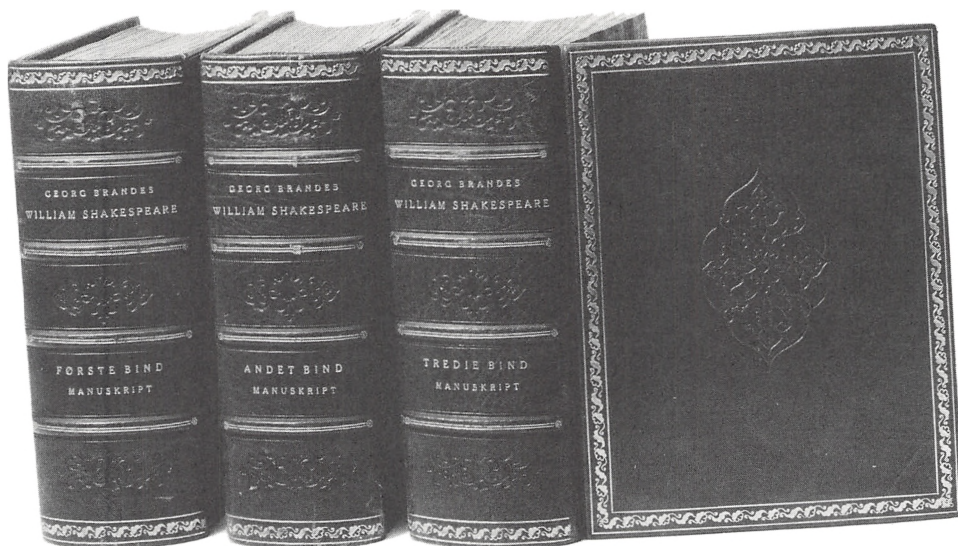
Håndskriftafdelingen

En af lakunerne i Brandes arkivet på Håndskriftafdelingen er blevet udfyldt. Det drejer sig om Georg Brandes' håndskrevne originalmanuskript til hans 3 bindsværk om *William Shakespeare* (1895-96), der nu er overdraget til Det kongelige Bibliotek. Takket være Kulturværtdiudvalget er det lykkedes at erhverve dette hovedværk i såvel Georg Brandes' forfatterskab som den internationale Shakespeare forskning.

Erhvervelsen er sket i medfør af loven om sikring af kulturværdier i Danmark. Det er lovens § 2 stk. 4, som er blevet bragt i anvendelse. Heri hedder det: "Stiller kulturværtdiudvalget forslag herom, kan ministeren for kulturelle anliggender, når særlige omstændigheder taler derfor, beslutte, at loven anvendes på en kulturgenstand, der ikke er omfattet af loven." Loven omfatter som eksempel kun sikring af kulturgenstande, som har en værdi på over 100.000 kr. og samtidig er ældre end 100 år eller er fra tiden før 1660, men kulturministeren har altså i dette tilfælde givet dispensation.

Når dette Shakespeare-manuskript ikke er kommet til Det kongelige Bibliotek før nu, skyldes det, at Georg Brandes i 1925 forærede det til sin mangeårige sekretær Gertrud Rung (som skrev bogen *Georg Brandes i Samvær og Breve* fra 1930). Forholdet fremgår af Brandes' dedikation til hende:

Til Fru Gertrud Rung
af Shakespeare kaldet
Miranda
fra en sildig efterkommer af
Prospero.

Shakespeare manuskriptet er indbundet i 3 helskinds spejlbind af Anker Kyster.

Håndskriftafdelingen har i perioden iøvrigt er hvervet:

Papirer efter Vald. Østerberg, Oehlenschläger Selskabets arkiv, Erna Hamiltons breve, Volmer Nordlundes erindringer og rejsedagbøger, Nynne Kochs papirer, Jens Warmings dagbøger; Papirer efter slægten Engelstoft, Arkiv- og nodemateriale efter Oluf Ring, Tegneren Jens Chr. Jørgensens efterladte brev- og manuskriptsamling omkring "Valbyparnasset".

Iøvrigt har afdelingen erhvervet en række andre samlinger, og enkelte breve og manuskripter af bl.a. Kjeld Abell, Georg Brandes, Emil Frederiksen, Poul Diderichsen, Frank Jæger, B.S. Ingemann og Henrik Stangerup.

Opmærksomheden henledes på, at nogle af nyerhvervelserne af forskellige årsager må holdes utilgængelige indtil videre.

Kort- og Billedafdelingen

En samling danske topografiske fotografier. Fra Danmarks Turistråd.

1 portræt af Adam Oehlenschläger, akvarel med hvid dækfarve, udført af Knud Gamborg (u.a.).

En større samling familie billeder m.v., samt topografiske billeder og postkort fra ind- og udland. Fra fru Eva Fränkel.

En mindre samling familie billeder m.v. Fra fotograf, cand.jur. Jens

Juncker-Jensen.

Et fotoalbum, 19. årh., vedrørende familien Danneskiold-Samsøe.

En større samling billeder fra Det sociale Sekretariat. Via Rigsarkivet.

SAS' negativarkiv med mange optagelser fra prominente gæsters ankomst til Kastrup samt optagelser af fly, lufthavnsbygninger m.v.

Negativarkiv m.v. hidrørende fra Hans Peter Ferdinand Lundsteen (1845-1897) og søn, Peter Lundsteen (1876-1948), hvoraf flere af de tidlige optagelser har været inspiration for Skagensmalere.

Derer i perioden erhvervet fotografier taget af flg. danske og udenlandske fotografer: Richard Avedon, Winnie Denker, Grethe Grathwol, Lisbeth Holten, Joachim Koester, Karin Munk, H.-E. Orloff-Jørgensen, Roald Pay/Åsel Stotstein, Carl Van Vechten, Christian Voigt.

Udenlandske Samlinger

Fra mag.scient. Jens Smed har biblioteket som gave modtaget 3 bd. Tauchnitzudgaver i forlagsbind fra perioden 1842-1848.

Fra dommer Niels Ehrenreich, Brædstrup, er som gave modtaget 21 bd. Tauchnitzudgaver fra peioden 1842-1954. Bøgerne, hvoraf flertallet har tilhørt Julia Raben, er i samtidige forlagsbind.

Besøg

Håndskriftafdelingen havde 3. marts 1993 besøg af sin søsterinstitution Håndskriftafdelingen ved *Universitetsbiblioteket i Lund*.

26. april 1993 besøg af universitetsdirektør *Peter Plenge*, Københavns Universitet.

26. april besøg af 25 medlemmer af *Japans Bibliofilklub*, hvis præsident er den tysk fødte, japansk gifte Tini Miura, som er en af nutidens internationalt fremtrædende bogbindere. Forskningsbibliotekar Ingrid Ilsøe arrangerede en udstilling i Brandesarkivet med særlig vægt på dansk materiale.

5. maj 1993 besøg af *Roskilde Amts Biblioteksforening*.

17.-18. maj 1993 besøg af Assistent Director General *Allan Cahill*, National Library of Australia.

Affødt af byggeprojekterne afholdtes 27. maj 1993 en workshop om

biblioteksbyggeri. Som hovedtaler var den britiske arkitekt *Harry Faulkner Brown* inviteret. Harry Faulkner Brown er en ledende kapacitet i Europa inden for bygning og indretning af biblioteker. I workshoppen deltog repræsentanter fra Kulturministeriet, Københavns Universitet, Undervisningsministeriets Byggedirektorat samt fra Det kongelige Bibliotek.

28. maj 1993 besøg af afdelingschef *Poul Bache*, Kulturministeriets 1. afdeling.

28. maj 1993 besøgte antropologen, dr. *Juan M. Ossio* fra universitetet i Peru Håndskriftafdelingen. Han undersøgte Poma de Ayalas Inkakrønike og fandt svar på teorier, som han havde arbejdet sig frem til gennem 20 år. Han forsøger nu at skaffe midler til en ny, koloreret facsimileudgave af Inkakrøniken.

3. juni 1993 besøg af *Statsbibliotekets ledelse*: overbibliotekar Niels Mark, førstebibliotekarerne Svend Larsen og Niels Chr. Nielsen.

4. og 10. juni 1993 besøg af Deputy University Librarian *Nancy John*, University of Illinois at Chicago.

10. juni 1993 besøgte Dr. *Eva Bajkay-Rosch* fra det ungarske National Galleri Billedsamlingen.

14. juni 1993 besøg af LIBERs sekretær *Maria-Louisa Cabral*, Lissabon.

Japansk TV lavede 24. juni 1993 en lang række optagelser af materiale fra Kort- og Billedafdelingen, Judaistisk Afdeling, Danske Afdeling og Håndskriftafdelingen, til en portrætudsendelse om H.C. Andersen.

Udlån til udstillinger

Den danske Plakat, Danmarks Grafiske Museum, Odense. Lån fra Danske Afdeling, Kort- og Billedafdelingen.

Posthus i Landsbyen, Den fynske Landsby, Odense. Lån fra Danske Afdeling.

Museum Europa, Nationalmuseet, 18. juni - 24. okt. 1993. Lån fra Danske Afdeling, Håndskriftafdelingen, Kort- og Billedafdelingen, Orientalisk Afdeling, Udenlandske Samlinger.

Søllerød Museum. Lån fra Billedsamlingen.

Tivoli Museet. Lån fra Billedsamlingen.

Matisse's Kapel i Vence, Ordrupgård, 12. febr. - 2. maj 1993. Lån fra

Håndskriftafdelingen.

Inferno, Statens Museum for Kunst, 3. febr. - 18. april 1993. Lån fra Håndskriftafdelingen.

Spelet om Skåne, Malmö Museer, 21. marts - 12. sept. 1993. Lån fra Håndskriftafdelingen.

Thisted Sygehus, Thisted Museum, 1. juni - 1. sept. 1993. Lån fra Håndskriftafdelingen.

Palmanova Forrezza d'Europa 1593-1993, 5. juni - 15. nov. 1993. Lån fra Kort- og Billedafdelingen, Håndskriftafdelingen.

Rued Langgaard 100 år, Ribe Kunstmuseum, 26. juni - 22. aug. 1993. Lån fra Håndskriftafdelingen, Musikafdelingen.

Hans Bendix, Kunstbygningen i Vrå, 5. juni - 25. juli 1993. Lån fra Håndskriftafdelingen.

Grieg i Danmark/Grieg i Søllerød, Søllerød Museum, 15. juni - 4. sept. 1993. Lån fra Håndskriftafdelingen.

Den utro Hustru, Odense Bys Museer, 18. juni - 10. juli 1993. Lån fra Håndskriftafdelingen.

Bogstaveligt talt, Horsens Museum, 15. april - 16. maj 1993. Lån fra Judaistisk Afdeling.

Personalia

Førstebibliotekar Steen Bille Larsen deltog 11. - 13. juni 1993 i *Nordisk konference om pligtaflevering* arrangeret af Nationalbiblioteksafdelingen i Mo i Rana, Norge; er udpeget som medlem af Statens Bibliotekstjenestes *Arbejdsgruppe om undersøgelse af interurbanlånerproblemer mellem folke- og forskningsbiblioteker*.

Forskningsbibliotekar Jesper Düring Jørgensen deltog 1. febr. og 1. maj 1993 i møder i Forfatterforeningen med repræsentanter fra Arkiv for Ny Litteratur, Danmarks Biblioteksforening og Dansk Forfatterforening med henblik på sikring og ordning af *Arkiv for Ny Litteraturs* papirer på Hald Hovedgård.

Konst. førstebibliotekar Henrik Dupont deltog 3.-8. maj i Köln i *International Cartographic Associations* kongres, som i år var lagt sammen med Tyske Kortdage; var 1.-2. juni 1993 i Venedig som kurer i forbindelse med udlån af et Johan Semp kort til udstillingen *Palmanova*, om den fortificerede

europæiske bys udvikling.

Førstebibliotekar Ulf Haxen var 14. - 22. jan. 1993 i Dallas, i forbindelse med *Convivencia*, The Hispanic Museum.

Overassistent Egon Keck var 17. - 20. april 1993 i Dallas, i forbindelse med *Convivencia*, The Hispanic Museum.

Afdelingsbibliotekar Lene Knudsen deltog 3. - 5. juni 1993 i konferencen *Borgernes Europa og Folkebibliotekerne*, i Ålborg.

Overbibliotekar Erland Kolding Nielsen har som repræsentant i IFLA's *Professional Board for Division I: General Research Libraries* deltaget i et internationalt seminar i Haag om IFLA og bibliotekernes fremtid 2.-4. april 1993; i *Professional Boards* ordinære møde 4.-6. april 1993 og i et fælles møde mellem *Professional Board* og *Executive Board* 7. april 1993 ligeledes i Haag; efter invitation deltaget i en international konference 20.-24. april 1993 om *National Libraries towards the 21st Century* i Taipei, Republikken Kina med foredrag om *Stagnation or change. Will national libraries survive the challenge of the post-modern society? On the crisis and rebirth of national libraries worldwide. An optimist's view*; i det Nordiske rigsbibliotekar- og nationalbibliotekschefmøde i Esbjerg 6.-7. maj 1993; i *DF's årsmøde* i Svendborg 8.-9. juni 1993 med foredrag om de europæiske biblioteksorganisationer *LIBER* og *EBLIDA*; i åbningen af Det kongelige Biblioteks udstilling *Wir Deutschen Juden* på Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek i Kiel 13. juni 1993; i *LIBER's årsmøde* i Lissabon 29. juni - 3. juli 1993; har været formand for nordisk bedømmelsesudvalg til den nyoprettede stilling som nationalbibliotekar (chef for National-biblioteket i Norge).

Førstebibliotekar Karl Krarup deltog 16. - 18. juni 1993 i NVBF's sommerskole i Tammerfors, *Mål, Medel - Motivation - Planering i ledningens tjenst* og holdt foredrag *Resultatstyring i Det kongelige Bibliotek*.

Forskningsbibliotekar, dr.phil. John T. Lauridsen deltog i juni 1993 i udsendelse i *Danmarks Radio* P1, 'Nu gjalder Luren'.

Overassistent Inge-Berete Moltke holdt foredrag International udveksling af videnskabelig information på en konference arrangeret af *Nordisk Forening for Vitenskapelige Tidsskrifter*, 7. - 9. maj 1993 i Roskilde.

Afdelingsbibliotekar Lotte Philipson deltog 25. juni i udsendelse i *Danmarks Radio*, København, Byens Lys.

Overarkivar, dr.phil. Birgitte Possing modtog *Weekend-avisens littera-*

turpris jan. 1993; er udpeget som repræsentant ex officio i *Udvalg til fremme af samarbejdet mellem Statens arkiver og andre institutioner på arkivområdet*. Første møde 11. juni 1993; deltog i april 1993 i to udsendelser i *Danmarks Radios Kulturmagasin* om forfatteres hukommelse og om bevaring og opbevaring af breve og manuskripter på papir og på diskette.

Fg. afdelingsleder, forskningsbibliotekar Stig T. Rasmussen var 30. marts - 2. april 1993 på studierejse til *Leiden*, Holland; deltog 5. - 7. april 1993 i *Middle East Librarian's Committee International's* 15. konference i Birmingham, England.

Førstebibliotekar Annika Salomonsen deltog 13. - 16. april 1993 i møde i *European Library Automation Group* i Graz; deltog 10. - 11. juni 1993 i møde om det af EF støttede projekt *Samarbejde om CD-ROM for nationalbiblioteker* i London; er valgt som medlem af redaktionskomitéen for et planlagt tidsskrift *EuroSerials: The Journal of European Serials Management*. Tidsskriftet vil blive udgivet af Haworth Press. Ansv. redaktør er Jim Cole (Associate Professor and Principal Serials Cataloger, Iowa State University).

Førstebibliotekarerne Steen Bille Larsen og Karl Krarup deltog 7. - 9. juni 1993 i *Danmarks Forskningsbiblioteksforenings* årsmøde i Svendborg, Hvad skal vi i det internationale samarbejde?

Førstebibliotekarerne Steen Bille Larsen, Ulf Haxen og Karl Krarup deltog i *TV2 Lorry*, om Judaistisk Afdelings konserveringsbehov.

Førstebibliotekarerne Steen Bille Larsen og Karl Krarup, afdelingsbibliotekarerne Karen Høgsberg, Esther Skaarup, bibliotekarerne Connie Juul Jeppesen, Christa Nettermann, Lis Nielsen deltog 11.-12. maj 1993 i *Danmarks Forskningsbiblioteksforenings* internatmøde om tidsskriftet i det elektroniske bibliotek.

Konst. førstebibliotekar Henrik Dupont, bibliotekarerne Bodil Østergaard-Andersen og Marianne Nordby Larsen, konsulent Lars Schwander og assistent Anne Dyhr deltog 21.-23. maj 1993 i *Arlis Nordens* årsmøde og seminar vedr. billedbaser i København.

Førstebibliotekarerne Steen Bille Larsen og Karl Krarup deltog 28. - 29. juni 1993 i *LIBER workshop Managing Libraries for the 21st Century and Library Automation Management* på Nationalbiblioteket i Lissabon, og i *LIBER's* årsmøde 30. juni - 2. juli 1993 samme sted.

Publikationer

Institutionspublikationer

Cumulative list of periodicals 1993. Comp. by Erik R. Skaaning. Cph. The Library. Nordic Institute of Asian Studies/Nordisk Institut for Asienstudier. Biblioteket. 1993. 92 s. ISSN 0900-1379.

Dansk Kortfortegnelse 1992. Udarb. af Det kongelige Biblioteks Kortsamling/The Danish National Bibliography. Cartographic Materials 1992. Comp. by the Map Department of the Royal Library. Kbh. Det kongelige Bibliotek. 1993. 20 s. Kr. 25,-

Dansk Musikfortegnelse 1991-1992. Udarb. af Det kongelige Biblioteks Musikafdeling. Red.: Susanne Sugar. Ballerup. Dansk BiblioteksCenter. 1993. ISSN 0105-8045. ISBN 87-552-2029-0. Kr. 175,-

Fund og Forskning i Det kongelige Biblioteks samlinger. With summaries. Red.: Harald Ilsøe, John T. Lauridsen, Erik Petersen. Bd. 32. 1993. Kbh. Det kongelige Bibliotek. 1993. 247 s. Ill. ISSN 0069-9896. Kr. 300,- (abon. kr. 200,-)

Ilsøe, Harald: Kilder og litteratur til Det kongelige Biblioteks historie trykt 1844-1992. En udvalgsbibliografi. 2. rev. udg. Kbh. Det kongelige Bibliotek. 1993. 59 s. (Specialhjælpemidler 11). ISSN 0105-8215. ISBN 87-7023-523-6. Kr. 25,-

Det kongelige Bibliotek. - et hus på Slotsholmen. With summary. Kbh. Det kongelige Bibliotek. 1993. 83 s. Ill. ISBN 87-7023-618-6. Kr. 148,-

Det kongelige Bibliotek Slotsholmen. Sommerudstilling 1993. Kbh. Det kongelige Bibliotek. 1993. 20 s. Gratis.

Magasin fra Det kongelige Bibliotek. Red.: Lotte Philipson. Kbh. Det kongelige Bibliotek. 1993. 8. årg. nr. 1. 87 s. Ill. ISSN 0905-5533. Gratis.

Melchior, Barbara: CD-ROM i Det kongelige Bibliotek, Kbh. Det kongelige Bibliotek. 1993. 94 s. (Specialhjælpemidler 26). ISSN 0105-8215. Kr. 40,- (studenterrabat 50%).

Nyhedsbrev fra Det kongelige Bibliotek. 1993:2. Maj. ISSN 0902-1272. Gratis.

Studenter '93. Kbh. Det kongelige Bibliotek. 1993. Folder. Gratis.

Ørsnes, Eva: Arkæologi. Det kongelige Biblioteks accession. 2. halvår 1992. Kbh. Det kongelige Bibliotek. 1993. 13 s. Gratis.

Medarbejderpublikationer

- Fellow Larsen, John: Helfjende eller halvven. Om Kaj Munk, Ollerup-talen og besættelsen - i anledning af et flyveblad i den illegale samling. i: Magasin fra Det kongelige Bibliotek. 8. årg. nr. 1. S. 3-22.
- Hansen, Mikael: Deep Blue: kultur, computer, skak. i: Magasin fra Det kongelige Bibliotek. 8. årg. nr. 1. S. 59-71.
- Ilsøe, Harald: Kongernes bibliotek. i: Det kongelige Bibliotek. - et hus på Slotsholmen. With summary. Kbh. Det kongelige Bibliotek. 1993. 83 s. Ill. ISBN 87-7023-618-6. S. 8-15.
- Lidt gammelt nyt om bibliotekets berømte inkahåndskrift. i: Magasin fra Det kongelige Bibliotek. 8. årg. nr. 1. S. 29-32.
- Kolding Nielsen, Erland: Bøger forfald. i: Kulturliv. En håndbog. Red.: Georg Metz, Dorte Skot-Hansen og Erik Skyum-Nielsen. Kbh. Munksgaard. 1993. S. 49-51.
- Fremtiden. i: Det kongelige Bibliotek. - et hus på Slotsholmen. With summary. Kbh. Det kongelige Bibliotek. 1993. 83 s. Ill. ISBN 87-7023-618-6. S. 66-72.
- Lauridsen, John T.: 'Nu gjalder luren'. Fortiden i DNSAP's tjeneste. i: Fund og Forskning 32, 1993. S. 143-184.
- Anm. af: Claus Bjørn: Den gode sag. En biografi om Christian Ditlev Frederik Reventlow. 1992. i: Personalhistorisk Tidsskrift 1993. S. 108.
 - Anm. af: Poul Meyer: Nederlag. Politiske erindringer 1932-1947. i: Personalhistorisk Tidsskrift. 1993. S. 112-114.
 - 'Tobakken' i Esbjerg 1896-1981. i: Erhvervshistorisk Årbog 1992, 1993. S. 7-60.
- Petersen, Erik: Det latinske fællesskab. Latinen som kulturelt fællesmedium i middelalderen. i: Imperium Romanum - idé, Ideal og Realitet. Vol. II. Århus. 1993. S. 7-36.
- Bertoldus' Bibel. Bøger, billeder og bogstaver oi et håndskrift fra 1255. i: Fund og Forskning, 32. 1993. Kbh. 1993. s. 7-38 (summary p. 235f).
 - Apocolocyntosis - en kritisk bemærkning om forkortelse og fuldstændighed. & Apocolocyntosis - en afsluttende, efterkritisk bemærkning. i: Klassikerforeningens Meddelelser, 145 (februar); & Klassikerforeningens Meddelelser, 147 (juni). S. 33-35 & 38.
 - Anm. af: Traduction et traducteurs au moyen âge. Actes du colloque international du CNRS organisé à Paris 1986. Textes réunis par Geneviève Contamine. Paris . 1989. i: Nyt fra Historien. 41/1. 1992. S. 31.
- Salomonsen, Annika: NOSP Revisited: The changing roles of the Nordic Catalogue of Serials. i: Resource Sharing and Information Networks, vol. 7, no. 2, 1992. S. 75-81.
- Schwander, Lars: Det tredje øje - omkring Richard Avedons portrætter af Karen Blixen. i: Magasin fra Det kongelige Bibliotek. 8. årg. nr. 1. S. 39-48.

Forfattere og redaktører

MOGENS FØNSS, f. 1918, ved Gyldendal 1942-46, kulturmedarbejder ved *Information* 1948-55, ved *Gutenberghusbladene* 1955-80, bl.a. chefred. af *Hjemmet* 1970-75, gastronomisk-kulturhistoriske bidrag i *Mad og Gæster* og *Politiken*.

CHRISTIAN GLENSTRUP, f. 1929, lærerek-samen 1951, mag. art. (pædagogik) 1974. Undervisning i folkeskolen, på seminarier, Københavns Universitet og Danmarks Lærerhøjskole. 1967-1993 forskningsbibliotekar ved Danmarks pædagogiske Bibliotek.

MICHAEL HARBSMEIER, f. 1951, mag. art. (antropologi) 1976, forskningsstipendiat ved Det humanistiske Forskningscenter, Københavns Universitet 1986-90, senest gæsteforsker ved Center for europæisk litteratur, Universitetet i Bergen. Talrige artikler om rejsebeskrivelser og antropologiens (for)historie.

JESPER DÜRING JØRGENSEN, f. 1944, cand. phil. (dansk) 1972, forskningbibliotekar ved Det kongelige Bibliotek 1972, og senere tillige sikringschef, sst. Har bl.a. skrevet om tysk kulturpropaganda i Danmark, medarbejder ved Dansk Biografisk Leksikon 3. udg.

CHRISTIAN KAATMANN, f. 1948, cand. mag. (historie og tysk) 1983, fuldmægtig ved Det kongelige Bibliotek. Ansat af Statens humanistisk Forskningsråd 1984-86, ved Institut for Grænseforskning 1986-87. Har bl.a. skrevet om europæisk middelalder og sønderjysk lokalhistorie.

JOHN T. LAURIDSEN, f. 1951, mag. art. (historie) 1980, dr. phil. 1988, forskningsbibliotekar 1988 og fra 1993 forskningsleder ved Det kongelige Bibliotek. Har skrevet en række afhandlinger med emner fra dansk og international historie.

HAKON LUND, f. 1928, mag. art. (kunst-historie) 1959, forskningsbibliotekar ved Kunstakademiets Bibliotek 1960 og overbibliotekar sst. fra 1977. Har skrevet og redigeret afhandlinger og værker, primært om dansk arkitektur-historie.

GERT POSSELT, f. 1955, cand. mag. (historie og etnologi). Fagredaktør ved Danmarks Nationalleksikon. Diverse artikler, bl.a. om Poul Helgesens læsning af Luther.

VIBEKE STYBE, f. 1922, bibliotekar og børnelitteraturhistoriker, til 1990 leder af Afdelingen for Børnelitteratur på Danmarks pædagogiske Bibliotek. Har skrevet en lang række bøger og artikler om børnelitteratur.

BODIL MARIE THOMSEN, f. 1956, cand. phil. (dansk), tilknyttet Center for Kulturforskning, Århus Universitet, medarbejder ved Danmarks Nationalleksikon (om mode). Har skrevet en række artikler om mode, film og andre visuelle udtryk.

MICHAEL WAGNER, f. 1956, cand. phil. (historie) 1986, kandidatstipendiat, Historisk Institut, Århus Universitet, Har publiceret en række artikler om teknologihistoriske emner og teknologi/samfundsproblematikken.

ANN R. WELLING, f. 1943, cand. mag. (historie og kunsthistorie) 1972, forskningsbibliotekar ved Roskilde Universitetsbibliotek 1972-77 og siden ved Det kongelige Bibliotek. Konsulent ved Danmarks Nationalleksikon. Har bl.a. udgivet *Dansk historisk Bibliografi* 1974-1976, 1986, og 1970-1973, 1-2, 1993 (begge sammen med Erland Kolding Nielsen).

DET KONGELIGE BIBLIOTEK 1993

200 år som offentligt bibliotek

Udgivelser 1993

Årets store gavebog:

Harald Ilsøe: *På Papir, Pergament og Palmblade ...* Skatte i Det kongelige Bibliotek. 363 s. Ca. 450 ill. Stort format. Kr. 575,-

Harald Ilsøe: *On Parchment, Paper and Palm Leaves ...* Treasures of The Royal Library, Denmark. 364 p. C. 450 ill. Kr. 800,-

Et hus på Slotsholmen. Det kongelige Bibliotek. Ved Kell Elgstrøm m.fl. 84 s. Rigt ill. Kr. 148,-

Fund og Forskning i Det kongelige Biblioteks samlinger. Årg. 32. 1993. 248 s. Ill. Kr. 300,- (kr. 200,- i abon.)

Sådan set. Erindringer fra og om Det kongelige Bibliotek. Red. Harald Ilsøe. 216 s. Rigt ill. Kr. 140,-

Danske gårde set fra Luften. Sylvest Jensens fotos. Red. Claus Bjørn. Det kongelige Bibliotek og Landbohøistors Selskab. 126 s. Rigt ill. Kr. 188,-

Ung Sprogforsker på Rejse. Breve fra og til Holger Pedersen 1892-96. Udgivet af Ruth Bentzen. (Danish Humanist Texts and Studies, 7). Kr. 290,-

Dansk Historisk Bibliografi 1970-73. Red. Ann R. Welling, Erland Kolding Nielsen. Udg. af Den danske Historiske Forening og Det kongelige Bibliotek. Bd. 1-2. Kr. 760,-

CD-ROM i Det kongelige Bibliotek. Red. Barbara Melchior. 94 s. (Specialhjælpe-midler 26). Kr. 40,-

Europæiske Bogbind '93. European Book-bindings '93. Udstillingskatalog. 326 s. Rigt ill. kr. 100,-

Dania Polyglotta 1990-91. Literature on Denmark in languages other than Danish & Books of Danish interest published abroad. Comp. by the Danish Department of the Royal Library. Ed.: Jan William Rasmussen & Sven C. Jacobsen. 264s. Kr. 450,-

Gunnar Svane: *Slavonic Manuscripts in the Royal Library.* A Catalogue. 131 s. (Ind-sigt. Håndskriftafdelingens arkivregistraturer 4). Kr. 75,-

Kamma Rahbek og Christian Molbechs Brevveksling. Udgivet med indledning og kommentar af Kirsten Dreyer. Bd. 1-3. (Danish Humanist Texts and Studies, 6). Kr. 540,-

Fund og Forskning i Det kongelige Bibliotek samlinger. Årgang 33 - udkommer 1. kvartal 1994

Magasin fra Det kongelige Bibliotek. 4 nr. årligt. Gratis i abonnement

Alle priser er incl. moms, men excl. forsendelse til enkeltpersoner. Distribution via DBK eller direkte

DET KONGELIGE BIBLIOTEK · POSTBOKS 2149 · 1016 KØBENHAVN K · TLF.: 33 93 01 11

DET KONGELIGE BIBLIOTEK 1793 - 1993

200 år som offentligt bibliotek

Udstillinger efteråret 1993

Rued Langgaard 100 år

Det kongelige Bibliotek Slotsholmen

10. september - 30. november 1993

Mandag og fredag 9 - 19 • Tirsdag, onsdag, torsdag 9 - 21 • Lørdag 10 - 19

Europæiske Bogbind '93 • European Bookbindings '93

Kunstindustrimuseet

1. oktober 1993 - 2. januar 1994

Tirsdag - lørdag 10-16 • Søndag 13-16

Viden om ...

Rundetårn

16. november 1993 - 2. januar 1994

Hverdage 10-17 • Søn- og helligdage 12-16

Kongeligt og kostbart

Det kongelige Bibliotek Slotsholmen

15. december 1993 - marts 1994

Mandag og fredag 9 - 19 • Tirsdag, onsdag, torsdag 9 - 21 • Lørdag 10 - 19